

- **Chief Patron :** **S. Ravinder Singh Chak**
Chairman, Sri Guru Gobind Singh Edu. Trust (Regd.) Chak Alla Baksh,
Mukerian and Member S.G.P.C (Sri Amritsar)

- **Patron :** **Dr. (Mrs.) Ravinder Chadha**
Director
Dasmesh Girls College
Chak Alla Baksh, Mukerian

- **Editorial Board :** **Dr. Meetu** (Officiating Principal, Head, Department of
Political Science)
Ms. Sonia Devi (Head, Department of Punjabi)
Dr. Sarita Rana (Head, Department of History)
Ms. Supriya Jyoti Naryal (Head, Department of English)
Dr. Sonia Devi (Head, Department of Commerce)
Dr. Akanksha Verma (Head, Department of Fine Arts)

- **Advisory Board :**

Mrs. Nayandeep Kaur Department of Management Victoria Island, Lagos , University Business School Nigeria	Dr. A.K.. Vashisht Chairman Panjab University Chandigarh
Dr. Karamjit Singh Professor University Business School Panjab University, Chandigarh	Dr. Jaspal Kaur Kang Professor & Chairman Guru Nanak Sikh Studies Panjab University, Chandigarh
Dr. Rajesh Kumar Associate Professor School of Social Sciences Guru Nanak Dev University Amritsar	Dr. Sulakhan Singh Former Dean of Social Sciences Guru Nanak Dev University Amritsar
Dr. Jitendra Kumar Srivastava Professor & Registrar Administration Division & Director, School of Tourism & Hospitality Service Management Department of Hindi IGNOU, Delhi	Prof. B.K. Batra (Former) HOD Department of English JCDAV College, Dasuya

VISION

**An International Journal
of Humanities and Management**

Vol. VI

Issue 6

April 2019

Annual

ISSN 2348-3598

VISION

An International Journal of Humanities and Management

Chief Editor

Dr. Reena Kumari

Head, PG Department of Hindi

Dasmesh Girls College
(Affiliated to Panjab University Chandigarh
Chak Alla Baksh, Mukerian)
Accredited 'A' Grade by NAAC

VISION : An International Journal Of Humanities and Management

© Editor

Published :2019

ISSN 2348-3598

Vol VI, Issue 6

Published by :

Dr. (Mrs). Ravinder Chadha

Dasmesh Girls College

(Affiliated to Panjab University Chandigarh)

Chak Alla Baksh, Mukerian

Accredited 'A' Grade by NAAC

Ph:01883-247895, M:94651-37136, Fax:01883-247995

E-mail: dgc_chakallabaksh 17@rediffmail.com

E-mail: dgc_ijohm14@rediffmail.com

Website: www.dgcmukerian.org

Published, printed & bound

By Unistar Books Pvt. Ltd.

301, Industrial Area, Phase-9,

S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)

Email : unistarbooks@gmail.com

Website : www.unistarbooks.com

ABOUT THE JOURNAL

VISION, An International Journal of Humanities and Management is a compendium of reflecting the souls of different authors on different topics from different Colleges and Universities. This is the sixth edition being issued by Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian. The purpose of publishing this International Journal is to register the psychological emotions and intellectual sentiments of the scholars in the field of research and academics and also to disseminate knowledge related to the latest approaches in the field of different subjects. The present Journal refers to the analytical acumen of the professionals in Social Sciences, Management and Literature.

Dr. (Mrs.) Ravinder Chadha

Director

Dasmesh Girls College
Chak Alla Baksh, Mukerian

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHOR

1. Authors should submit one soft copy of their manuscript clearly typed with 1.5 line spacing, in font 12, in Times New Roman for English, Kruti Dev10 for Hindi and Satluj, Gurmukhi for Punjabi.
The article can be Interdisciplinary, Analytical and Philosophical.
2. A soft copy of the manuscript should be sent as MS-word file through e-mail on dgc_ijohm14@rediffmail.com
3. The length of article should be between 2000-3000 words including abstract of 150-200 words.
4. Articles should be prepared strictly according to the latest MLA style manual.
5. The cover page shall contain the title of the manuscript, the author's name and affiliation (designation, organization name, postal address, phone, fax & e-mail) including acknowledgement, if any.
6. End note/ References in the text must be numbered consecutively and typed on a separate page, double-spaced.
7. Tables must be numbered consecutively with Roman numerals. Please check that your text contains a reference to each table. Type each table on a separate page. Authors must check tables to make sure that amounts add up to the totals shown and that the titles, column headings, captions etc. are clear and to the point. Necessary notes and sources must be mentioned at bottom.
8. Figures must be titled and numbered consecutively with Arabic numerals. Necessary Notes and sources must be mentioned at bottom.
9. Equations – All but very short mathematical expressions should be displayed on a separate line and centered. Equations must be numbered consecutively on the right margin, using Arabic numerals in parentheses.
10. Please check your manuscript for clarity, grammar, spellings, punctuation and consistency of reference to minimize editorial changes.
11. All articles accepted for publication should accompany a submission fee of Rs. 1100/-.
12. It will be assumed that your paper has not been published already and is not being considered by any other journal.
13. Neither the editor nor the publisher accepts the responsibility for the views of authors expressed in their papers.

CONTENTS

1.	Data Analytics - Making Sense Of Data	1
	Ms. Nayandeep Kaur	
2.	Entrepreneurs In Micro Enterprises: A Case Study Of Mandi City	8
	Dr. Rekha Gupta	
3.	MGNREGA: Role In Inclusive Growth Of India Since Inception	16
	Ms. Dhvani Bali	
4.	Race, Ethnicity And Immigration In An American Brat by Bapsi Sidhwa	23
	Dr. Santosh	
5.	Impact Of Globalization On Women In India	31
	Dr. Sukhdeep Kaur	
6.	ਸਵਰਾਜਸ਼ੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕੱਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ	36
	ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ	
7.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ(ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)	42
	ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਕਾਲਕਟ	
8.	ਮੋਹਨ ਗਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ	46
	ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	
9.	ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ	53
	ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	
10.	ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ	58
	ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ	
11.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਪੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ‘ਅਲੰਕਾਰ’	62
	ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	
12.	ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਵਲੋਕਨ	69
	ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ	

13.	ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ	73
14.	ਭਾਰਤੀਯ ਸ਼ਾਸ਼੍ਰੀਯ ਨ੍ਰਤਯੋਂ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਡਾ. ਸਿਕੀ ਕਰਮ	79
15.	ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਿਕਸ਼ਕ ਕੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਦਾਯਿਤਵ ਡਾ. ਵਿਵੇਕ ਕਰਮ	84
16.	Scenario Of Classical Dance (Shastriya Nritya) in 21 st Century Amanjot Kaur	89

DATA ANALYTICS – MAKING SENSE OF DATA

Ms. Nayandeep Kaur Talwar*

Abstract

Engineering and natural science today highly depends on large sets of data which are usually collected, processed and stored for later usage. In order to create a data acquisition (DAQ) system, two main questions must be answered: how to provide adequate and optimal system for data collection, and how to analyse and process large data sets. An answer can be found in applying a new concept - Internet of Things (IoT) and the well-known data mining techniques which together represent a DAQ system that can be successfully implemented.

Data Ingestion is the process of sampling signals that measure real world physical conditions and converting the resulting samples into digital numeric values that can be manipulated by a computer.

Data analytics on the other hand is the science of Computing & drawing insights from raw information sources. Many of the techniques and processes of data analytics are automated and there are algorithms that work over raw data for human consumption

Data drives knowledge which engenders innovation. Be it personalizing search results, determining which advertisements to display or which coupon to deliver, recommending movies or friends, data is central in improving customer satisfaction and providing a competitive edge.

This research interest is in Data Acquisition and Analysis where we understand the use of powerful tools to provide and improve business awareness by visualizing analytics metrics and Key Performance Indicators.

As its Rightly Said – Big Data is too big to Ignore!

Key Words: Data Analysis, Big Data, Recommendations, DAQ

1. DATA – THE NEW OIL

Data, generates wealth and many modern companies, multinationals and enterprises are collecting data at the most detailed level possible, resulting in massive

---

* Department of Management, Victoria Islands, Lagos, Nigeria

and ever-growing data repositories. Such massive scale of data poses several research challenges, called big data challenges. Diverse scientific fields such as astronomy and computational mechanics accumulate observational or experimental data. Large-scale data management is expected to be the “limiting or the enabling factor for a wide range of sciences”.

Any type of information can be subjected to data analytics techniques to get insight that can be used to improve things. For example, manufacturing companies often record the runtime, downtime and work queue for various machines and then analyze the data to better plan the workloads so that the machines operate closer to peak capacity, on the other hand gaming companies use data analytics to set rewards schedules for players that keep the majority of players active in the game. Content companies use many of the same data analytics to keep you clicking, watching, or re-organizing content to get another view or just another click from you.

A common mistake companies have made over the years is to invest heavily in data lakes up-front without good idea on how to use it. Analytics Aware companies however are showing a shift in this behavior and are hence more future ready and draw large benefits from these.

2. INDUSTRY TRENDS

Organizations today rely on massive data warehouses for business intelligence. This has often helped well for Data Analysts to dig out historical data and measure certain KPIs based on need. This approach lacks predictive approach to issues are only reactive in Nature.

Some of the sectors that have adopted the use of data analytics include the travel, telecom and hospitality industry, where turnaround can be quick. These industries can collect customer data and figure out problems, if any, and how to fix them. Healthcare combines the use of high volumes of structured and unstructured data and uses data analytics to make quick decisions. Similarly, the telecom industry uses it to predict what the customer would like to buy, what issues they might be facing without them to actually report the issue.

Key industry Trends today are as below:

2.1. Real-Time Analytics & Agility

- Shift towards real-time data processing
  - Continuous data ingestion from various sources
  - Stream processing based computations
  - Continuously updated dashboards with computation results

- Anomaly detections and alarms
- Competitive advantage through data agility
  - Detect trends and events rapidly
  - React fast to opportunities
  - Take proactive measures based on predictions

2.2. Need Driven Development

Strategic plan and gradual creation will drive success. Companies being successful in building data lakes, have been gradually maturing lake while understanding which data and metadata are important to the organization

2.3. Data Exploration, Visualization & Collaboration

Explorational Visual Analytics: Based on experimentation, creativity and predefined questions, visualizations are often created ad hoc to check different alternatives. Explorational tools allow you to dig into big data with the use of visualizations and best practices in visual exploration

Collaborative decision-making: Collaborative information, information enhancement and collaborative decision-making are the key focus of new BI tools. Self-service tools are gaining ground. As data analytics integrates itself further into the core of the business, there will be a shift towards the business diving into data analytics.

2.4. Data Governance & Management

Data governance and security: Organizations will increase focus on data governance and data quality. As data is only useful when it's accessible. Organizations will also increasingly look to strike a balance between data access and security. They also must learn to remain agile and adapt it as the business changes.

Data management: Metadata catalogs can help users discover and understand relevant data worth analyzing using self-service tools.

3. TYPES OF DATA ANALYSIS

There are 3 main Types of Analysis:

- **Descriptive Analytics:** This uses data aggregation and data mining to provide insight into the past. Describes what has happened over a given period of time. Have the number of views gone up? Are sales stronger this month than last? It helps answer "What has happened?"

- **Predictive Analytics:** This uses statistical models and forecasts techniques to understand the future. Tries to tell what is likely to happen in the near term. What happened to sales last time we had a hot summer? How many weather models predict a hot summer this year?

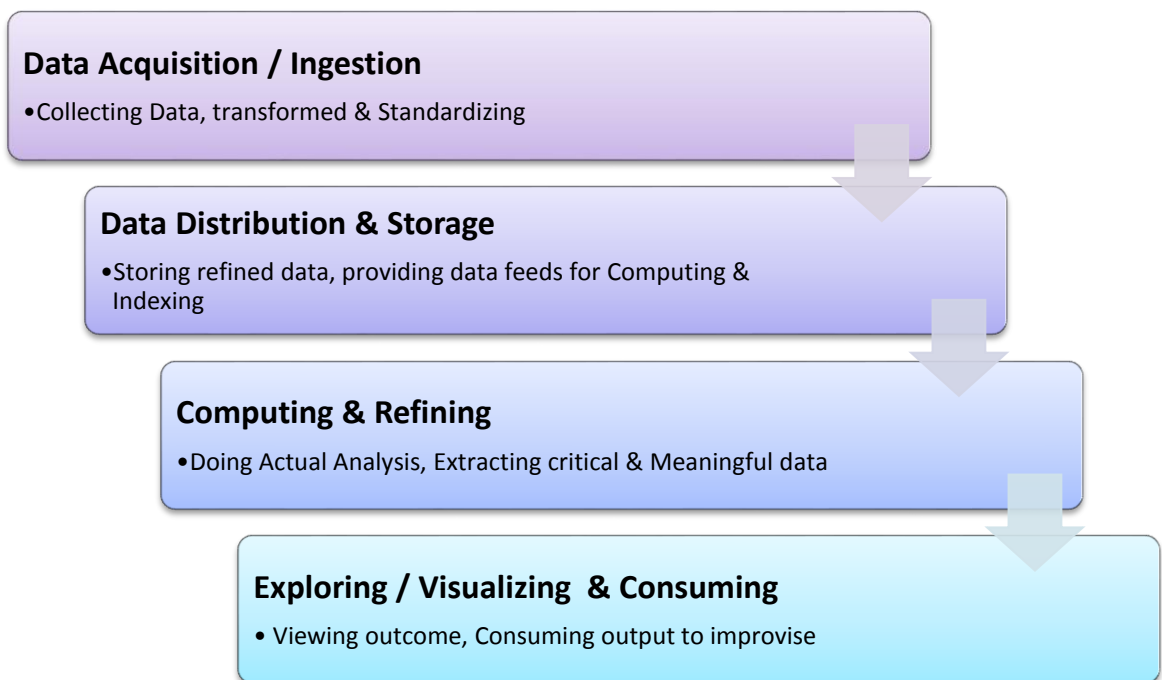
It helps answer “What could happen?”

- **Prescriptive Analytics:** Analytics, which use optimization and simulation algorithms to advice on possible outcomes. If the likelihood of a hot summer as measured as an average of five weather models is above 58%, then we should add an evening shift to the brewery and rent an additional tank to increase output.

It helps answer: “What should be done?”

4. PROCESS OF DATA ANALYSIS

Computerized Data analysis can be understood as a 4 stage process

4.1.Data Acquisition / Ingestion

Data acquisition is the process of sampling signals that measure real world physical conditions and converting the resulting samples into digital numeric values that can be manipulated by a computer. Data acquisition systems, abbreviated by the acronyms DAQ.

Data acquisition/ingestion begins with the physical phenomenon or physical property to be measured. Examples of this include force, system errors, Audit Information, temperature, light intensity, gas pressure, and fluid flow. Regardless of the type of property to be measured, the state that is to be measured must first be transformed into a unified form that can be sampled by a data acquisition system. A data acquisition system is a collection of software and hardware that allows one to measure or control physical characteristics of something in the real world.

Some Commonly used Open Source Tools include Apache Nifi for this stage

4.2. Data Distribution & Storage

Data distribution is the process on storing the data for subsequent stages to consume & come up with analysis. This is also used to provide multiple streams of output to processes as needed such as to the computation engine or to a data store for indexing so that it can be illustrated on a visualization dashboard

Some Commonly used Open Source Tools include Kafka along with Big Data storage like HBase.

4.3. Computing & Refining

Computing data is the heart of the Analytical process. This engine operates on raw data and contains several algorithms to deliver consumable results which can be interpreted or consumed by other systems either to present or improve or to suggest based on predictions. Some common Examples being:

- Reporting engine
- Sales / activity recommendation (E.g. Songs for you, Would you like to buy this?)
- Intelligent change detector (E.g. Drop in Sales)
- Customer satisfaction prediction engine

Some Commonly used Open Source Tools include Spark and elastic for indexing.

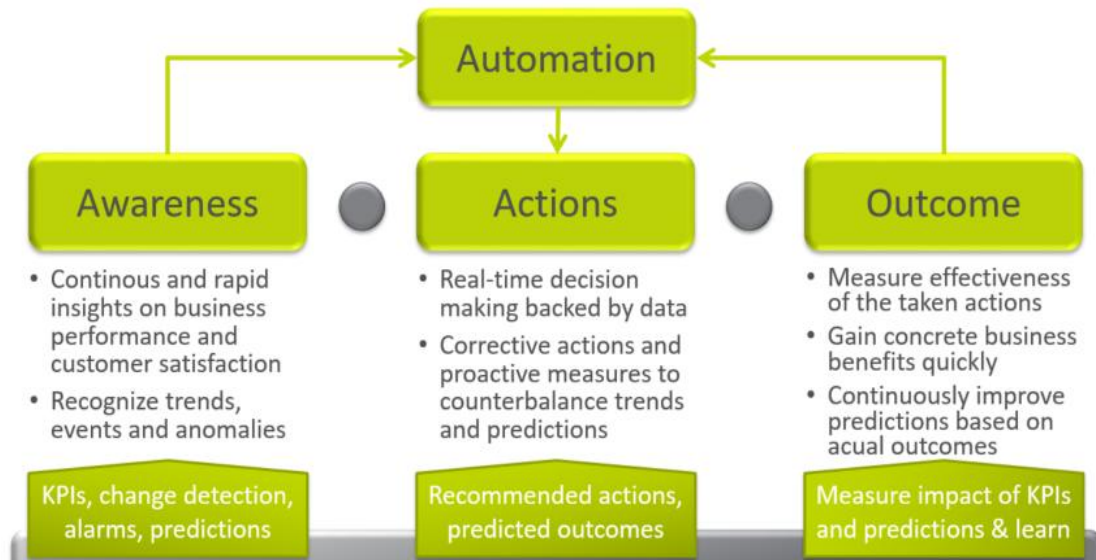
4.4. Exploring / Visualizing& Consuming

Exploring & Visualizing is key specially when there are trends to monitor. This is key to even further applying human judgement to automated findings to derive outcomes. This presentation layer presents the final outcome of analysis (when it's presentable information). Alternatively data can be fed into another system for actionable information. Data can also be extracted from this layer for reporting purposes.

5. BENEFITS OF DATA ANALYSIS

With the help of Data Analysis, Actions and decisions become timely and backed by

data, driving towards increasingly better outcomes. Further, by automating actions, organizations have an opportunity to scale up the use of data driven insights to achieve Machine Learning and Artificial Intelligence based models.

In summary the main benefits are:

- Improve awareness of business performance, anytime anywhere
- Get information right away when things happen, not next day or next week
- Make decisions and take actions backed by data
- Share insights and collaborate with colleagues
- Use automation for discovering insights and triggering actions

6. CONCLUSION

Data analytics is important because it helps a business optimize its performance. Implementing it into the business model means companies can help reduce costs by identifying more efficient ways of doing business and by storing large amounts of data. A company can also use data analytics to make better business decisions and help analyze customer trends and satisfaction, which can lead to new (and better) products and services.

Data analytics underpins many quality control systems in the financial world, including the ever-popular Six Sigma program. If you aren't properly measuring something — whether it's your weight or the number of defects per million in a production line — it is nearly impossible to optimize it.

There are various way in which Data Analysis or Data Science (which even takes

it's a step further) is impacting our Lives. Whether it's the search results that we see in search engines, or the friend suggestions that we see on social media platforms. It has helped bring multiple industries into the tech-savvy era. Through the use of data analytics, companies are employing big data to bring value to its consumers. Banking institutions are capitalizing on big data to enhance their fraud detection successes. Asset management firms are using big data to predict the likelihood of a security's price moving up or down at a stated time. Companies like Netflix mine big data to determine what its users are interested in, and uses this information to make decisions on what TV shows to produce and host. The company also uses the algorithms it has in place to create personalized recommendations on what to watch based on a user's viewing history.

Data is an extremely powerful asset. By more efficiently collecting, storing it and then providing the right tools to analyze that data, companies can better prevent profit margin erosion. With effective analysis an organization can begin to move faster and deliver what customers want with improved service levels. It can even tell things about the customer which they have themselves not realized.

REFERENCES

1. Data Analytics Made Accessible, *by A. Maheshwari*
2. Predictive Analytics: The Power to Predict Who Will Click, Buy, Lie, or Die by *E. Siegel*
3. Doing Data Science: Straight Talk from the Frontline, *by Cathy O'Neil and Rachel Schutt*
4. <https://www.investopedia.com>
5. <https://www.linkedin.com/learning/>

ENTREPRENEURS IN MICRO ENTERPRISES: A CASE STUDY OF MANDI CITY

Dr. Rekha Gupta*

Abstract

This paper seeks to examine the status of women owned enterprises in Mandi city, and how these impact on their family status. The paper is based on an empirical survey conducted in randomly selected divisions of main market and streets, which targeted 105 respondents, also randomly selected. This study reveals that income of women entrepreneurships in micro enterprises in Mandi city has satisfactory. It has positive effect on their children's development and solves family financial problems.

I. INTRODUCTION

The emergence of women entrepreneurs and their contribution to the national economy is quite visible in India. The number of women entrepreneurs has grown over a period of time, especially in the 1990s. Women entrepreneurs need to be lauded for their increased utilization of modern technology, increased investments, finding a niche in the export market, creating a sizable employment for others and setting the trend for other women entrepreneurs in the organized sector.

Empowerment is a process of awareness and capacity building leading to greater participation, to greater decision making power and control and transformative action. Empowerment of women signifies harnessing women power by their tremendous potential and encouraging them to work towards attaining a dignified and satisfying way of life through confidence and competence as person with self-respect, rights and responsibilities. Empowerment as a concept was introduced at the International Women's Conference at Nairobi in 1985. The conference defined empowerment as "A redistribution of social power and control of resources in favour of women. Empowerment is a multi-faceted process which encompasses many aspects i.e. enhancing awareness, increasing access to resources of economic, social and political etc."¹ In recent years women empowerment has become a subject of great concern for the nations all over the world especially in poor and developing countries. The impact of globalization is seen eventually on position of women in some form or other in most of the developing countries with the variation of degree. In this paper an attempt is therefore made to evaluate the nature of the women entrepreneurial ventures and their impact on the socio-economic development of these women taking Mandi city as

---

* Assistant Professor, Deptt. of Commerce, Maharana Partap Govt. College, Amb ,H.P

the study area. More recently, a new trend has emerged where women are venturing as entrepreneurs and are contributing to the economic development. Women entrepreneurs in Bangladesh represent a group of women who have broken away from the broken track and are exploring new vistas of economic participation. Their task has been full of challenges (Begum 2000). More recent American research examines in great depth both by motivation by female start-up and the problems faced by a woman when starting a business (Hisrich and Brush, 1984). Motivations for business start-up as Bangladeshi were identified as a desire for job satisfaction, independence and achievement (Begum, R 2000). The major problems, identified by the female respondents in this study, were under capitalization and a lack of knowledge and training in business skills. A majority of the respondents reported difficulties in “overcoming some of the social beliefs that women are not serious as men about business.” In a more recent study, Goffee and Scase (1999) use a sample of 54 female proprietors to identify a typology of female entrepreneurs. Four types of female entrepreneurs were identified: a) Conventional entrepreneurs; b) Innovative entrepreneurs, c) Domestic entrepreneurs and d) Radical entrepreneurs. Chowdhury (1988) classified ten types of women entrepreneurs in her study as follows: - a) Self made women individual entrepreneurs, b) Trained women industrial entrepreneurs, c) Women entrepreneurs who as wives of business people are involved in production, d) Women are share-holder of commercial firms, e) Women as administrative executives of enterprises, f) Women as inheritor of parents or husbands firms, g) Women as partners in business, h) Researchers turned entrepreneurs, i) Rural women entrepreneurs and j) Industrialists cum traders. In spite of women taking entrepreneurship in many challenging fields, the present women entrepreneurial activities in India is not very high. Women are participating in starting small-scale industries in the country, out of which only 8% of the industries are run exclusively by women entrepreneurs (LFS, 1996). Entrepreneurial Quality: Entrepreneurial qualities are same for men and women to succeed as entrepreneurs. The major entrepreneurial qualities seen in Indian women entrepreneurs are that they have confidence, commitment, innovative and creative knowledge, need for achievement, profit oriented, hard work driving energy and risk taking ability (Begum R.2000).

II. OBJECTIVES OF THE STUDY

As mentioned earlier, the main objective of this study is to evaluate the status of women entrepreneurship in Mandi city, its socio-economic impact. Following are the specific objectives of the study:

- To analyze the main entrepreneurial ventures run by women entrepreneurs in Mandi.

- To show how these enterprises are creating an overall positive impact on their family status and for economic solvency.

III SCOPE OF THE STUDY

The study is undertaken in Mandi city which is located in the Himachal Pradesh. The main women entrepreneurial ventures in the city have been interviewed and questioned. An emphasis is given on hearing the experience of the 105 women entrepreneurs.

IV METHODOLOGY

For the completion of this objects, study used primary data. The main source of primary data is a number of interviews with women entrepreneurs from several entrepreneurial sectors and structured questionnaires which are answered by the entrepreneurs. For every sector, few entrepreneurs are interviewed. The questionnaires included questions regarding their educational background, family background, family support, initial capital, and scope of businesses, services, profit margin and the probability of sustaining businesses amidst various problems. Then our second goal of assessing the impact of these ventures were achieved through giving the entrepreneurs questions regarding the monthly income, supporting family, decision-making skill and have more say in family matters.

V FINDINGS:

5.1 BEAUTY PARLORS

It is mainly a home based entrepreneurship; women are very much interested about the prospect of this business. For that reason the women who are related with this business, can conduct their business conveniently. It is also a risk less business as women don't need to invest a lot for their material of beautification.

It is found that the main locations of the beauty parlors are streets and main Market. Around main market, there are about 9 beauty parlors, and 16 beauty parlors in streets. From the interview with some openers of beauty parlors, survey found that the initial capital of starting a parlor few years back was much lower than the present modern well equipped parlors for the emergence of new beautification techniques. It is also observed majority of main market parlors are rented and streets parlors are started in outside the house. Twenty parlors are taken for this study. The 7 parlor of this area started its business with only 5000 to 30000 rupees. But 3 newest parlors of this area have started its business with 30000 to 50000 rupees. And obviously it is very much modern and customers are very interested to go there. For the competition, the other parlors are also trying to give better service to their customers. But the parlors of these

streets are not much more popular than those of main market. Here is a table regarding the 20 parlors of Mandi City. Table-I indicates that no big amount is invested by women. The sample results are given below:

TABLE-1
Initial investments of the entrepreneurs

Amount	No. Of entrepreneurs
below 10000	4
10000-20000	4
20000-30000	6
30000-40000	4
above 40000	2

Table-II indicates that the average monthly income of the main market entrepreneurs is higher as compared to streets enterprises.

TABLE-11
The monthly income of the enterprises

Amount	No. Of entrepreneurs
below 5000	2
5000-10000	8
10000-20000	4
20000-30000	2
30000-40000	2
above 40000	2

With the starting of home-based and separate business-location based beauty parlors, women entrepreneurs are now able to supplement their family with handsome income and the women are supposed to have more decision making and participating skills in their family.

5.2 BUTIQUE SHOPS

There are many Boutique shops situated in Mandi city. In Boutique shops new designed and fashionable dresses are made and sold. They also take orders from the customers. Customers suggest their own design or select from their catalog. Embroidery and different types of design are done in these Boutique shops. These shops are mainly small business and very few workers work in these shops. It is found that not more than five workers work in a shop and average number of workers are three. It is found that 8 Boutique shops in Market which are running by women. Table-III shows initial investment of the entrepreneurs. These shops need not too much capital to start but the return is much more appreciable.

TABLE-III**Initial investments of the entrepreneurs**

Amount	No. Of entrepreneurs
below 20000	2
20000-40000	6
40000-60000	4
above 60000	8

TABLE-IV**The monthly income of the enterprises**

Amount	No. of entrepreneurs	Average income
below 20000	3	
20000-30000	3	
30000-40000	7	
above 40000	7	

Because of less capital needed and also for the demand this sector becomes much attractive to the women entrepreneurs. Incomes of this sector are also satisfactory for women.

5.3 POULTRY FARM

Poultry is another thriving sector in which women entrepreneurs are getting the advantage of running it as home business. In an interview with women entrepreneurs from different regions Mandi, it is found that a positive ground for being engaged in such business. Women entrepreneurs reported that they calculate their income and profit margin in terms of sale of chickens and eggs at every term. This study has analyzed 12 poultry farm which are carried by women in Mandi city. Table-V reveals that income of farm is satisfactory. So, considering this women entrepreneurs are being more encouraged to run such business, because they can run it with their household chores side by side. Generally, no employment opportunity is being created for other women except for the self-employment of the entrepreneur. But for the bigger socio-economic impact, women are adding income to their family matters and women are becoming self-reliant by being engaged in poultry.

TABLE-V**The monthly income of the enterprises**

Amount	No. Of entrepreneurs	average income
Below 5000	4	
5000-10000	5	
10000-15000	2	
Above 15000	1	

5.4 TAILORING

Most of the women seeking for doing something prefer to start a tailoring shop. As they are normally introvert so they like to work in the environment dominated by her and the stakeholders will be women. It is tailoring shop which fulfills all the requirements. Mainly girls and women are customers here so tailors shop is a good choice for the women to start a business. Before that women have to train for tailoring. And in the tailoring shop they act both as tailor and master. Business and demand of the service of a particular shop depends on the updated fashionable dress. Initial investments of the entrepreneurs are very less. For analyzing the monthly income of the enterprises study have taken 15 enterprises. Majority of enterprises monthly income is more than 5000 rupees.

TABLE-VI
The monthly income of the enterprises

Amount	No. Of entrepreneurs average income
Below 5000	5
5000-10000	7
above10000	3

5.5 DAIRY FARMING

Dairy farming is another profitable venture in which poor and lower-income classes of women are being involved more. From interviews with ten women entrepreneurs in this sector, it identified the following reasons for growing it more:

- Family business;
- Capital is not too high; and
- Easy for maintenance and care.
- Satisfactory profit through selling milk

Considering the haphazard and irregular estimate of their buying and selling of cattle's, women entrepreneurs could not give accurate estimate of their business. But, on an average, their whole cost of rearing and feeding cattle's are compensated through the selling of milk. Occasional selling of cattle's although doesn't help the women. So, 8 out of the ten women said their dairy farming is not much satisfactory. The rest of the 2 women expressed their businesses is running well enough to support their family.

TABLE-IV
The monthly income of the enterprises

Amount	No. Of entrepreneurs average income
Below 5000	5
5000-10000	3
above 10000	2

In an effort to analyze the positive impact of the dairy business in the life of women is their solo dependence of this family venture.

VI CONCLUSION

From the detailed analysis of the women entrepreneurial ventures, women are observed to be more willing to achieve self-employment and self-reliance. The selected women entrepreneurs of Mandi city have mainly started their business for their survival rather than meeting self-actualization needs. Some sectors like beauty parlors, boutique and tailoring are really doing a lucrative job for women entrepreneurs whereas the performance of other business like dairy farming is not much satisfactory as to be more growth-oriented. But, still lots of possibilities are there and if govt. women policy gives more emphasis of women entrepreneurship, then women entrepreneurs will be more encouraged. The findings of the primary research are encouraging and show that women are setting up, formalizing and growing their own businesses although they do experience problems and have support needs. The main sources of start-up capital is own savings. In addition family, relatives and friends are also a significant source of start-up capital.

REFERENCES

1. Milind K.Sharma(2009),Journal on “Enterprise Information System” Volume3, issue 1, pp-95-99.
2. Robert J. McIntyre and Bruno Dllago (2003), Small and Medium Enterprises in Transitional Economies.
3. Kenneth R. Gray, William Cooley, Jesse Lutabingwa(1997), Journal of Small Business management, Vol. 35, pp-26-30.
4. Directory of Trade and Investment- Related Organisations of Developing Countries and Areas in Asia Pacific.

Websites:

www.freeonlinebusinessresearchpapers.com/women-entrepreneurs-khulna.
www.unido.org/fileadmin
www.indianmba.com
www.aldohas.com

www.usaid.gov

[www.small**enterprise**india.com](http://www.smallenterpriseindia.com)

<http://www.researchandmarket.com/>

<http://www.marketmonitor.com/>

<http://www.sold.com/>

<http://www.allbusiness.com/>

MGNREGA: ROLE IN INCLUSIVE GROWTH OF INDIA SINCE INCEPTION

Ms. Dhwani Bali*

Abstract:

Problems of poverty and unemployment in India have aggravated since the middle of the twentieth century due to increase in population at a high rate and growing inequality in income distribution. According to Planning Commission Reports, poverty in India has reduced to 21.9% in 2011- 12 from 54.9% in 1973-74(according to Tendulkar Methodology). Nearly 70% of Indian population is rural of which approximately 25.7% is still residing in poverty. India is home to 18 million unemployed people. A recent world Bank Report further claimed that over 30% of India's population aged between 15-29 years is not in education, training, or employment. Many schemes have been launched since independence to eradicate poverty by generating livelihood opportunities for the poor, but all remained unsuccessful. Now, the Government has thought to make 'inclusive growth' a path for the eradication of poverty in 11th and 12th Five Year Plans. MGNREGA is a crucial Act in this direction of including rural poor in the development process of the country. It is helpful in reducing poverty in rural areas by providing 100 days guaranteed wage employment. In the villages, the infrastructures are created. MGNREGA is also helpful in raising the standard of living of the rural people.

Keywords: *Employment , Inclusive Growth, MGNREGA, Poverty.*

1. INTRODUCTION

India is a welfare state since independence and the primary objective of all the governmental endeavors has been the welfare of its people. However, even after the successful completion of the 12th Five Year Plan, India is still facing mass poverty. Currently, India is the fastest growing country of the world. In last two and half decades India has witnessed a significant growth rate (around 6% per annum). Since July 1991, all major sectors of the economy has experienced several reforms which result in the significant increase in per capita income and decline in the overall incidence of poverty in the country. But an important question arises here is that 'Has the common people of the country get benefited equally from this growth?' The answer to this question unfortunately is 'No'.

---

* Assistant Professor, Department of Economics, GKSM Govt.College Tanda Urmur, Hoshiarpur. dhwanibali@gmail.com

The policy designers initially believed that generally higher GDP economic growth will 'trickle down' to lower levels. But in India this trickle down has not worked. Rather, growth has been accompanied with rising levels of inequality both across groups and regions. Now, like elsewhere in the world, poverty, unemployment and high inequality is a major policy concern for India. Inclusiveness in the present time is one of the challenging issues for India. The then union finance minister Shri Pranab Mukherjee said that "one of the biggest challenges before our nation today is to ensure inclusive growth ." The planning commission in the approach paper for the Eleventh and Twelfth five year plan specifically emphasized on the "inclusive growth" due to multidimensional aspect of growth.

It has been realized that in order to achieve accelerated and more inclusive growth, rural people should be provided with better economic development, increased participation in the rural development programs, whether direct or indirect. MGNREGA is proving its worth by including the rural poor in development process through creating livelihood opportunities for them on one hand and taking them out of abject poverty on the other.

2. THE MAHATAMA GANDHI NATIONAL RURAL EMPLOYMENT GUARENTEE ACT, 2005 (MGNREGA)

Considering the deficiencies of the all previous poverty eradication programs and schemes, MGNREGA was designed and given a legal status. The MGNREGA is a step towards the right to work as an aspect of the fundamental right to live with dignity.

The Article 39(A) and 41 of the Indian constitution declare:

"The state shall .....direct the policy towards securing, that the citizen : men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood....." (Article 39 A)

"The State shall .....make effective provision for securing the right to work"(Article 41).

This Act guarantees every rural household 100 days of wage employment and an employment allowance on failure to provide such employment. It is the largest public employment program ever undertaken in any part of the world. This is a flagship program of Government of India. The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005, States:

"An Act to provide for the enhancement of livelihood security of the households in rural areas of the country by providing at least one hundred days of guaranteed wage employment in every financial year to every household whose adult members volunteer to do unskilled manual work and for matters connected there with or incidental thereto."

The Act was notified in 200 districts in the first phase with effect from Feb 2, 2006 and then extended to an additional 130 districts in the financial year 2007-08. The remaining districts have been notified under MGNREGA with effect from April 1st, 2008. Thus, the MGNREGA covers the entire country with the exception of the districts which have a hundred percent urban population. This Act is certainly distinct from earlier employment generation schemes which never gave a legal right to demand employment from the Government.

Objectives:

- . The primary objective of this Act is augmenting wage employment
- . Its auxiliary object is strengthening natural resources management through works that address causes of chronic poverty like drought, deforestation and soil erosion and so encourage sustainable development.

This paper attempts to analyse the MGNREGA, 2005 in order to assess how this Act has been helping in uplifting the poor and vulnerable sections like the rural poor, tribals, women, vulnerable communities like SCs and STs and facilitate inclusionary growth since its inception.

MGNREGA: Performance From Inception To Financial Year 2017-18

The MGNREGA, being a demand driven scheme has its definite focus on works relating to water conservation, drought proofing, land development, flood protection/control and rural connectivity in terms of all weather roads. In 2017-18, 4.59 crore households were provided employment and 179.44 crore person-days has been generated so far. An important positive aspect of the implementation of this programme is the inclusion of the large proportions of the poor and vulnerable groups. In terms of providing employment to the members of the SC and ST households in 2017-18 the figure stood at 39% at all India level.

Table 1 shows an overview of the performance of MGNREGA over the last few years since its inception, which indicates the impact of MGNREGA on the large number of beneficiaries.

The Government is keen to address the issue of low women participation rate in the work force and has launched various legislations based schemes where the emphasis is on female participation. The MGNREGA has also been enacted with a stipulation of one third participation by women. The participation by women under MGNREGA has been more than the stipulated 33% since its inception. There is no discrimination for the payment of wage rate on the ground of sex. Besides, the MGNREGA also provides childcare facilities at the work site when more than five children under six years of age are present at the worksite.

Table 1
Performance Of MGNREGA (FY 2006-07 to FY 2017-18)

[Source: MGNREGA (Official Website) <http://mgnrega.nic.in> and MGNREGA Sameeksha]

	2006-07 (200 Districts)	2007-08 (330 Districts)	2008-09 (All Rural Districts)	2016-17 (All Rural Districts)	2017-18 (All Rural Districts)
Number of Households Provided Employment (In Crore)	2.1	3.4	4.5	4.55	4.59
Person Days (In Crore) [% of Total Person Days]					
Total	90.5	143.59	216.3	177.53	179.44
SCs:	23 (25%)	39.4 (27%)	63.4 (29%)	37 (21%)	38 (21%)
STs:	33 (36%)	42 (29%)	55 (25%)	30 (17%)	31 (17%)
Women	36 (40%)	61 (43%)	103.6 (48%)	99 (56%)	95 (53%)
Average Person-Days per Employed Household	43 Days	42 Days	48 Days	46 Days	46 Days
Works (In Lakhs)					
Works Taken Up	8.4	17.9	27.8	97	175
Works Completed	3.9	8.2	12.1	65.4	55.7

[Source: MGNREGA(official website) <http://mgnrega.nic.in> and MGNREGA Sameeksha]

Wage rates are also important to be considered in assessing the impact of the MGNREGA in eradication of poverty. Wage rates vary in different states from a minimum of Rs.168 (Minimum) in Bihar and Jharkhand to Rs.281 (Maximum) in Haryana. **Table 2** shows the wage rates in different states during financial years 2016-17 and 2017-18.

Table 2
MGNREGA Notified Wages (2006-07 to 2018-19)

State	2006-07	2017-18 (Revised w.e.f. 1.4.17)	2018-19 (Revised w.e.f. 1.4.18)
Andhra Pradesh	80	197	205
Arunachal Pradesh	55-57	177	177
Assam	66	183	189
Bihar	68	168	168
Chhattisgarh	62.63	172	174
Goa	---	240	254
Gujarat	50	192	194
Haryana	99.21	277	281
Himachal Pradesh	75	Non-Scheduled Area:179 Scheduled Area:224	Non-Scheduled Area:84 Scheduled Area:230
Jammu & Kashmir	70	179	186

Jharkhand	76.68	168	168
Karnataka	69	236	249
Kerala	125	258	271
Madhya Pradesh	63	172	174
Maharashtra	47	201	203
Manipur	72.4	204	209
Meghalaya	70	175	181
Mizoram	91	194	194
Nagaland	66	177	177
Odisha	55	176	182
Punjab	93-105	233	240
Rajasthan	73	192	192
Sikkim	85	177	177
Tamil Nadu	80	205	224
Telangana	----	197	205
Tripura	60	177	177
Uttar Pradesh	58	175	175
Uttarakhand	73	175	175
West Bengal	69.4	180	191

Note:

- (1) From 1.1.2009 MGNREGA wages were moved from section 6(2) to Section 6(1) of the Act.
- (2) From 1.1.2011, MGNREGA wage rate was linked with the consumer price Index for Agriculture Labour (CPI-AL)
- (3) In the table, in the case of two wages , the wages are for different areas within the state, for example, schedule area and non-schedule area. In this case the difference between notified MGNREGA wage and agriculture wage has been taken from the upper limits.
- (4) Union Territories have not been included.

[**Source:** Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (official website) <http://www.mgnrega.nic.in> and MGNREGA Sameeksha and the Gazette of India, March 28, 2018.]

On comparing an expenditure of Rs.26 per capita per day by an individual in rural areas as poverty line, the MGNREGA wage rate (minimum Rs.168) is higher by 6 times of minimum expenditure (Rs.26) for poverty line which clearly means that MGNREGA is playing a vital role in the poverty eradication in rural India and also promoting savings among poor, hence contributing in the growth of national income. Though the wages being paid under MGNREGA are lower than industry but still it has been successful in decreasing the migration trends among rural skilled workers. They feel contented even after taking low wages when they are providing with guaranteed work and that is also without the need to go far from their families and villages. The

Government is focusing more on agriculture and allied activities. Expenditure on such activities has been increased upto 70% in 2017-18. For greater transparency and monitoring of MGNREGA assets GeoMGNREGA was launched in 2016-17. For feedback android based mobile application JANMGNREGA was launched in 2017-18. To streamline the fund flow, Government has initiated NeFMS/DBT since 2016. Under this, now 97% wages are electronically credited to the bank accounts of the beneficiaries through DBT. Proper maintenance of work files is must and job cards need to be updated and verified time to time. Independent Social Audit Units have been established in 24 states. MGNREGA workers are being trained under Bare Foot Technicians (BFT) to move them up the skilling ladder. More than 6319 BFTs have been trained so far. Provision for upto 50 days of additional work over and above 100 days per households in notified drought affected areas across different states has been made during FY 2017-18.

3. CONCLUSION

There are enough proofs that the MGNREGA has helped to a great extent in reducing poverty in rural India. Although, as per the mandate, a household may be given employment of 100 days per year but at all India level per households less than 50 person day's work have been created except few years since its inception . MGNREGA has criticized for the under-productive use of human resources also. Some poor states like Bihar, Jharkhand, Assam need to take more efforts to further strengthen this programme. This is widely felt that this programme has weak linkage with asset creation even now. More focus should be on converting the unskilled labour into skilled labour so that they will not have to rely on such schemes of livelihood. This needs to be considerably strengthened so as to reach its full potential. The Government is doing commendable work in this direction but the urban poor too must not be overlooked.

References:

1. Press information Bureau (2011), Govt. of India, (March 12),
2. www.pib.nic.in/newsite/erelease.aspx?relid=70904 visited on 18.04.18.
3. Planning Commission, "Eleventh Five Year Plan (2007-12) Inclusive Growth", Govt. of India, Vol. 1, p.23.
4. Press Information Bureau (2012), "Press Note on poverty Estimates, 2009-10", Govt. of India, (March).
5. Basu, D.D. (2009), Constitutional Law of India, Lexis Nexis Butter Worths, p.216.

6. The Gazette of India (2005), “The National Rural Employment Guarantee Act, 2005”, Ministry of Law and Justice, (Sept. 7), No.48..
7. Khera, Reetika (2010), “National Rural Employment Guarantee Act: where do we stand”, Centre for legislative Research and Advocacy (CLRA), Oxfam India, p.1, www.clraindia.org, visited on 22.8.12.
9. Labourers Rush Home to Cash in on scheme”, e-paper,Times of India, Mumbai, (Dec.22), www.epapers.timesofindia.com,visited on 25.08.12.
10. Economic survey of India 2015-16,vol.2. p.197
11. Dhar, P.K(2013),’Indian Economy :Its Growing Dimensions’ Kalyani Publishers
12. Annual Report 2016-17 Ministry Of Rural Development Government of India
13. Annual Report 2017-18 Ministry Of Rural Development Government of India

RACE, ETHNICITY AND IMMIGRATION IN AN AMERICAN BRAT BY BAPSI SIDHWA

Dr. Santosh*

Abstract

*This paper examines several issues which are of vital importance in twenty first century: the underlying identity crisis, quest for security, influence of patriarchal society, inter caste marriages and growing discontent with obsolete traditions amongst the young generation of Parsee. This paper highlights various conflicts between East and West, husbands and wives, mothers and daughters, young and old, conservative and progressive, India and Paksitan, Parsee and Muslim, the sacred and the profane, the haves and the have-nots. In this paper the theme of race, ethnicity and immigration is highlighted through Bapsi Sidhwa's **An American Brat**. Bapsi Sidhwa's **An American Brat** chronicles the adventures of a young, strong spirited Pakistani girl, Firoza Ginwalla, in America.*

*Bapsi Sidhwa reveals keen interest in the interaction of two cultures: the oriental and occidental that exist side by side. The Western values are in conflict with the value system of the East. Here, quite significantly, the conflict between the two cultures is discernible not only on the social plane but also on the personal level leading to a quest for personal identity. There are no villains or heroes here, only people doing their best to cope as they face the challenges of adapting to two startlingly different cultures - the conservative East and the free - wheeling West. It reads like a travelogue of an international student's first impressions and stereotypical perceptions of America and Americans, including a focus on sex, drugs, violence, materialism, urban poverty and homelessness, and impermanent relationships. The theme of immigration is quite prominent in Bapsi Sidhwa's **An American Brat**. In an interview to Naila Hussain, Bapsi Sidhwa tells:*

The book deals with the subject of 'culture shock' young people from the subcontinent have to contend with when they choose to study abroad. It also delineates the clashes the divergent cultures generate between the families 'back home' and their transformed and transgressing progeny and bravely groping their way in the New World.

(Hussain Interview)

---

* PGT(English), JNV Solan

In the year of 1991, Bapsi Sidhwa travelled to London for the production of a stage play, Sock'Em with Honey which was based on excerpts of her most recent novel, An American Brat (1993). The geographical location of Bapsi Sidhwa's writing changed after she moved to the United States. Alarmed by the rising fundamentalism of Pakistan in the 1970s, Feroza's mother, Zareen, decides to send her daughter to America hoping that a few months stay in America will soften the girl's rigid thinking. After the initial culture shock, however, Feroza decides to remain in America, as a college student, where she falls in love with a Jewish American. Zareen alarmed by Feroza's newly Americanized attitude travels to the United States to retrieve her daughter, whom Zareen believes has become an An American Brat.

KEYWORDS: *Immigration, Quest for Identity, Conservative, Culture, Tradition, Race, Ethnicity.*

The paper highlights the dilemma the ethnic/migrant subject faces in the U.S subsisting under a perpetual tension between ethnic roots and communal affiliations while adapting to the mainstream notion of Americanism founded upon individualism and free choice. As a result, a different sense of imagined community is formed, one that is not necessarily homogenous or geographically bounded but rather diasporic and transnational, among a host of strangers.

The story is partially set in Pakistan and partially in USA. This is the time of late seventies. The story begins when Zareen is waiting for her husband (Cyrus) to return home after work. Zulfikar Ali Bhutto is in jail and Islamic fundamentalism is growing in Pakistan. The heroine, Feroza, a sixteen year old girl, has been carefully brought up in the small but prosperous Parsi community in Lahore. Her parents think that she should be saved from being influenced by the Muslim culture. Her mother, Zareen is perturbed because Feroza is becoming more and more conservative. Although she belongs to a modern Parsi family her parents are broad minded. However, Feroza is a religious minded girl. She has been under the influence of Islamic culture. Her mother comments about her inhibitions:

She won't even answer the phone anymore! "What if it's someone I don't know?" Zareen mimicked her daughter in English. "I told her – don't be silly. No one's going to jump out of the phone to bite you!"
(AAB 10)

Zareen feels that Feroza should go to USA during summer vacation where her brother Manek, a graduate student M.I.T., can look after her. "Travel will broaden her outlook, get this puritanical rubbish out of head" (14).

Here, Sidhwa shows that Feroza's journey to U.S.A will broaden her thinking and open up new avenues for her. She will become 'modern' in the truest sense of the world. Although the Ginwalla family never allowed their daughter to go to nearby places, so the suggestion to send her to America is quite audacious. But Cyrus accepts it because he remembers how timidly Feroza had behaved with a young boy in their drawing room a week ago. Feroza is also very excited when she hears that she is being sent to America. To her America is like a fantasy land providing liberty to the women, liberty she has never enjoyed in Pakistan. Her joy knows no bounds as the plan for her trip to the U.S.A. is finalized. "... She repeated to herself, "I am going to America, I'm going to America!" ... to the land of glossy magazines, of "Bewitched" and "Star Trek." Of rock stars and jeans ..." (AAB 27).

Another issue that Bapsi Sidhwa has raised in her novel *An American Brat* is that of mental colonization of the Pakistani people. They are still under influence of the colonizers in some way or the other. They consider the English culture as superior and perfect. While in Pakistan, she appears to be shy and naïve girl, under the influence of dominating culture, in America she undergoes a sea-change. Her life in America is totally different from the one she was living in Pakistan. The impact of colonization is so great on her unconscious mind that she blindly accepts and adopts the culture of USA. She mimics the American accent and life style.

She is eager and excited to go to America. Throughout her journey, Feroza behaves as instructed by the elders but as soon as she reaches America, she is a changed person. She is dazzled by the orderly traffic of rushing people, the bright lights and warm air, the extraordinary cleanliness and sheen of floors and furnishings, the audacious immensity of the glass and steel enclosed places. Feroza is subjected to a rather inhumane treatment given by the custom officials. There is a moment of confusion as her Pakistani passport opens from the wrong end. Unlike English, Urdu is written from right to left and not vice-versa. And then there is a barrage of questions: "how long she would stay?"; "where she would stay?"; "who would support her?"; "how old was her uncle?"; "what did he do?"; "was he a US citizen, resident or visitor?" (AAB 61) Feroza's answer do not seem satisfactory to the angry officer and she is directed to go in for secondary inspection after collecting her luggage.

Feroza tries to deal with the different life styles of the Americans and the modern technology used by them. Feroza is quite unfamiliar with the moving staircase, the escalator, which one find in abundance even in the small stores in USA. An elderly couple helps her to cross this hurdle – the man takes the duty-free packages from her hand and the woman takes hold of Feroza's arm to help her get on and off the escalator. The dichotomy between the occidental and oriental cultures is highlighted by Sidhwa through telling incidents that happen in the life of Feroza and Manek. Both

these cultures are poles apart from each other in terms of their religion, geography, nature, rituals, language, temperament, freedom, government, development and the like. As soon as she enters this new country, Feroza, at once, realises that this was the world which could define her new experience. The people around her were busy with their own problems; none of them had even bothered to glance her way or stare at her as they would have in Pakistan. Sidhwa through this particular behaviour wants to highlight the culture differences between the east and west. Feroza is, now, in western society. She feels herself free from the bondage of her own culture. She knows no one and no one knows her. Feroza's wide open eyes soak in the new impressions as she pushes the cart. A strange awareness seeps into her. She is stranger to everyone. It has strange feeling to be suddenly so free of the thousand constraints that governed her life. Feroza feels reassured to find Manek waiting for her in the lounge.

But the worst is still to come. A woman in blue uniform looks sternly at Feroza and reminds her that she must go in for secondary inspection. The immigration officer leads Feroza to anonymous place where weary passengers are standing in a daze. The absorbed custom inspectors take their own time, checking each and every item in the suit case which makes each passenger speechless. Thus, it was Feroza's first encounter with immigration officials who pester her and force her to admit that she has come to America to get married. Feroza interrogation starts with a simple query: "Are you a student?" (59) However, Feroza is so nervous by then that her answer does not reach the inspector who gets impatient to listen to a reasonable response. In a cold, calculating manner tells Feroza to take an oath that she will tell the truth to the Inspector. She tells her that she can be fined two thousand dollars or imprisoned for not less than five years. This is followed by routine questions about her name, address, date of birth etc. Then the officers fling a question at her: "How long do you wish to stay in the U.S.?" (60) She was enraged with anger while hearing the queries of inspector. She tells him about her uncle but he was not ready to believe. Feroza answers, "Two or three months," (60) but her answer do not satisfy him. He wants her to be more specific. He has a doubt that her uncle was her fiancé. It was difficult for her to bear with this humiliation. Tears trickle down Feroza's burning cheeks.

Ignorant Feroza has to face humiliation at the hands of immigration officer but is saved by the timely arrival of her uncle—Manek. In a composed reliable and trustworthy manner, Manek assures the officer that he is Feroza's uncle, studying chemical engineering at M.I.T. and receives enough money from home for his education and other expenses. The odd jobs, he does, are for the university which are permitted. But the Inspector is not satisfied with the answers and turns to Feroza saying:

You are not eligible to enter the United States. You

and your 'uncle' have concealed the truth. You're both lying. Isn't this man your fiance? Aren't you here to marry him? (AAB 64)

Bapsi Sidhwa describes vividly the impression a new arrival gets on his/her arrival in modern America. Adam L. Penenberg rightly calls the novel "sensitive portrait of how America appears to a new arrival" (Rev. Penenberg). Bapsi Sidhwa chronicles not only the glitz and glamour but also the ugliness and squalor of USA. Soon after uncle Manek and Feroza come out of the Kennedy airport, Manek tells Feroza:

You'll love New York. I have planned it so we can spend a week here. Then we'll get back to Cambridge. If I get the time, we'll even go to Disneyland. (AAB 66)

Feroza is mesmerized by the beauty of American scene. Feroza observes the garlands of lights outlining the iron rhythms of the bridge they are reaching along, the sumptuous red tail light of the cars ahead. The incredible lights excite Feroza so much that she utters in Punjabi: "Vekh! Vekh! Sher-di-batiyan!" (Look, look, the lights of city) (67). Sidhwa tells the readers about the expatriate experiences of Feroza in America. Feroza's journey to U.S.A is a learning process. But it has totally changed her personality. She strolls with Manek at different places of America i.e. World Trade Tower, Zoo at Central Park and Manhattan. She indulges in lot of Window Shopping there. She is dazzled while seeing the glitz and glamour of foreign land. Despite a learning process it makes her too 'modern' for her patriarchal and seemingly liberal family.

Sidhwa points out that the change of place results in change in personality of Feroza Ginwalla while adapting the alien culture. Manek teaches her that a woman in America cannot rely on anyone but herself, if she wants to survive in America. In Pakistan, the women are dependent on their men folk, but here Feroza learnt to be self-dependent. Once Manek left her alone in the Museum: "This taught you more about America than six months of pampering. You'll see, you'll gain confidence, you can't rely on anyone but yourself if you want to live in this country – not even on me" (AAB 135). Manek saw Feroza wrestle with a jar or juice bottle or temper proof vial, he said, "Remember this; If you have to struggle to open something in America, you're doing it wrong." They've made everything easy. That's how a free economy works. (AAB 140)

After twelfth chapter, the focus is on the changing life style of Feroza. Bapsi Sidhwa has beautifully described her experiences in college, relationships with roommate Jo and later with Gwen, Rhonda and the lesbians Shirley and Laura. The author

shows that Feroza is a typical girl of the subcontinent, initially shy, conservative and helpless but willing to strive. Feroza is also depicted as a representative of the Parsee centre, with an inherent fondness for a western life style. She learns to drive, drink, dance, and use a more direct and less polite form of language. The shy Feroza (who at Lahore, hesitantly talked to young men), now flirts with Shashi, an Indian student at the University of Denver, where she studies hotel management. Later she has a tempting love affair with an American – Jew David Press. She becomes confident and self assertive.

Bharati Mukherjee in her short story, “*A Wife Story*,” for example, also narrates, how the migrants change their life style in America, if nothing else, at least they start using deodorants and fragrances (Zaman 202). Sidhwa also sheds light on the various important lessons which Manek has taught Feroza in the foreign land. One lesson that an Asian should learn is of personal hygiene while the Asians, use soap and perhaps talcum powder during Bath – very few use deodorant. So the deodorants are an absolute must. Sidhwa describes an episode in which Feroza’s uncle makes her smell his armpit and explains to her how she must rub on deodorant to have an odour – free armpit.

Soon Feroza’s transition to an American life style is complete. She quickly begins to act and talk, like an American girl. But in Jo’s company she becomes bold and talked to boys. As Jo tells her in these lines: “You aren’t used to boys, so, okay get used to them,” said Jo, compelling forthright. “You gotta learn to sometime. You gotta sick with it...” (163). One day Feroza takes few puffs of cigarette. It is an act of sacrilege in Parsee culture. Feroza even commits this sin. In Zoroastrian religion, fire is the symbol of *Ahura Mazda* and smoking is an act of *deseccration*. Even Jo tries to protect her. “Lay off. It’s against her religion to smoke. She worships fire” (164). Although Jo Miller, her roommate, smokes a lot, drinks liberally, eats impulsively and never stops herself falling in love with every boy whom she meets anywhere. Even, Feroza get influenced by her unrestrained energy.

Sidhwa has beautifully described the Americanization of a typical young Parsee girl when one day Feroza calls up Manek to inform him about her driving lessons in Twin Falls and Manek advises her not to drive alone. She answers bluntly “Stop being such a grandfather” (167). She disconnects the phone at once. He calls up her again, “Temper, temper” (167). “It’s very rude to hang up. You’ve got to learn to control your temper.” “Shut up, douchabag!” Manek was puzzled and stunned by this new addition to her vocabulary and too disturbed to call back when she hung up again(AAB 167) .

In United States, however, Feroza discovers that there are no sexual taboos and sexual relations are quite common. Feroza feels drawn towards Shashi. But their

relation is somewhat restrained because of the “taboos that governed the behaviour of decent unmarried girls and desi men” (230). Shashi is more attracted towards Gwen (a young black roommate of Feroza) and Gwen, the mistress of a white married man, is not hesitant in flirting with Shashi. Feroza does not break up with Shashi, but their romance fades into friendship.

On one hand, Parsees pretend to be very modern by sending their children to western countries but on the other hand, they want to retain their Parsi tradition that are becoming effete. Zareen realizes that by denying her daughter freedom of choice in marriage, she proves to be extremely rigid. Feroza’s mother is ready to do anything to stop the marriage. She is ready to apply any trick to make it possible. She pretends to be agreed for the marriage but insists on the rituals and ceremonies, which she knows will frighten David, who is a very private and reserved person. Zareen explains each aspect of her culture to David. She has given a vivid description of Parsi wedding. She tells him that they will celebrate the *Madasara* ceremony first, in which David has to plant a mango tree. It ensures fertility. They will apply vermilion on his forehead and give him sugar and coconut. These are the symbols of blessings and good luck. She tells David about breaking the *Narial* on his head. David is bewildered after listening to it. Zareen continuously tries to terrify David by describing the odd traditions of Parsees. In this ceremony, the boy’s family fill Feroza’s lap with five sari sets, petticoat, blouse and underwear. Whatever jewellery they plan to give her must be given then. Zareen tells that then she will offer her a diamond and emerald necklace. Zareen tricks to make David uneasy, work at once David is angry. He is scared of the Parsi ceremonies. He knows that even the marriage would be equally an elaborate affair. Thus their relationship due to mother tactics proves to be a failure.

Similarly Feroza is heart-broken after David’s departure. However, she does not compromise and remains firm in her resolve not to submit to the dictates of Parsi laws against inter- community marriages. She expresses her convictions towards the end of the novel thus: “There would never be another David, but there would be other men, and who knew, perhaps somebody she might like someone enough to marry him”(AAB 317).

Thus, Feroza’s stay in America certainly affects her fundamentally to change her attitude forever. She journeys through her own community’s Parsi culture, her country, its Islamic culture and the western culture of America. The orthodoxy of Feroza’s community becomes a big hurdle in the path of Feroza’s marriage to David Press. Indira Bhatt rightly puts it thus:

Surprisingly the Parsi community that prides itself as westernized and liberated community is in fact not so liberal. Bapsi Sidhwa portrays Parsi community’s

traditional dictum of double standards – one for the man, another for the woman especially when it is the question of intermarriage. (Bhatt 93)

Feroza's conservative mother Zareen ironically realizes that by denying her daughter freedom of choice in marriage, she is doing great injustice to her. David's departure breaks Feroza's heart. She is in a helpless state, as she feels depressed. Though initially depressed and saddened at her change of fortune, Feroza refuses to return to Pakistan or marry any one of the three eligible boys chosen for her by his family. While she still turns to her religion, culture and civilization, the music, ghazals and memories to connect her to a well ordained identity, Feroza is a changed girl, very different from the one that had left Pakistan.

She had experienced freedom from the restraining traditions, the disturbing ordinances, the sight of poverty, the insecure social ties, the oppression and discrimination against women, and refused to let it go. The sense of dislocation and of not belonging though might be part of her existence throughout; it seemed more tolerable than a fateful return to all that she had left behind for the better. *An American Brat* ends with Feroza's full Americanization. This novel is a bildungsroman, which is characteristic of a post-colonial novel. This journey culminates with the awakening of self and awareness into one's culture and nationalism.

BIBLIOGRAPHY

Primary source

1. Sidhwa Bapsi. *An American Brat*. Minneapolis: Milkweed, 1993. Print.

Secondary source

1. Bhatt, Indira. "Journey Towards Freedom: A Study of Bapsi Sidhwa's *An American Brat*." *Parsi Fiction* Vol. 2. New Delhi: Prestige, 1996. 93. Print. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994. Print.
2. Bierstedt, Robert. *The Social Order*. 3rd ed. New Delhi: McGraw-Hill, 1970. Print.
3. Bradshaw, York. W., Joseph F. Healey and Rebecca Smith. *Sociology for a New Century*. Boston: Pine forges Press, 2001. Print.
4. Bloom, Harold. *The Western Canon*. Harmondsworth: Penguin, 1995.
5. Bratlinger, Patrick. *Crusoe's Footprints: Cultural Studies in Britain and America*. New York: Routledge, 1990. Print.
6. Sidhwa, Bapsi. *Interview by Naila Hussian*. Why Do I Write? *The Novels of Bapsi Sidhwa*. Ed. R.K. Dhawan, Novy Kapadia. New Delhi: Prestige, 1996: 27-34. Print.
7. "Cultural Studies." *Wikipedia*. Web. June 2013 <en.wikipedia-org/wiki/cultural_studies>.
8. "Zinalaws in Pakistan." *Tripod*. Web. 25 June 2013. <Zina laws.tripod.com/zinalaws>.

IMPACT OF GLOBALIZATION ON WOMEN IN INDIA

Dr. Sukhdeep Kaur*

Abstract

Globalization can be defined as a set of economic, social, technological, political and cultural structures and processes arising from the changing character of the production, consumption and trade of goods and assets that comprise the base of the international political economy.

In India today, globalization had positive and negative implication within the male-dominant society. Even through India's Constitution grants women legal citizenship, women get very little respect and position in this country. With the help of the media, women's organizations have helped to advance women in the workforce, creating an increase in the standing of women. Even though globalization is broadening the workforce for women, it can have a negative impact by exploiting women in dangerous jobs, in which they are overworked. Globalization actually brings wonderful opportunity and benefits.

INTRODUCTION

Globalization can be defined as a complex economic, political, cultural and geographic process in which the mobility of capital, organizations, ideas, discourses and people has taken a global or transnational form. Globalization also means that a new international division of labour has emerged. Economic globalization, economic restructuring across countries and liberal economic policies have transformed labour markets and the world of work in industrialized and developing countries. Today no country is fulfilled i.e. a country cannot produce each and even required by its citizen. Due to geographical conditions it produces some things are in short to meet the demands and it is then when it has to look towards some country gifted with abundance. This produced trading looking today in broad the idea of globalization is in force.

This concept actually brings wonderful opportunities and benefits. The basic idea behind globalization that it is a key aspect for the world economic development. It is deeply controversial, however proponents of globalization that it allows poor countries

---

* Assistant Professor, Deptt. of Political Science, Punjabi University Guru Kashi College, Damdama Sahib, Bathinda sukhbrar75@yahoo.in

and their citizens to develop economically and raise standards of living.

Globalization is not a new thought. For thousands of years, people and later corporations have been buying and selling to each other in lands at great distances. Likewise, for centuries, people and corporations have invested in enterprises in other countries. In fact, many of the features of the current wave of globalization are similar to those prevailing before the outbreak of the First World War in 1914.

Four Principal features can explain the origin of globalization:

- (a) The integration into world markets of national economies,
- (b) The transition from a “high volume economy” into a “high value economy.”
- (c) The end of bipolarity and traditional prize-fight between capitalism and socialism.
- (d) And finally the configuration of new trade blocks.

In this era of globalization, there is a need to change attitude towards the half of the population i.e. women because in the globalized era it will be may difficult to cop up the emerging serious problems not only in India but for the entire globe.

It has not ensured a good quality of life for the majority of Indian women but has reinforced the existing gender inequalities. Since century’s migration, trafficking and customary practices (marriage etc.) are the institutionalized channels of exploitation of women.

The roles of women in India have been changing and they are now emerging from the past traditions into a new era of freedom and rights. The basic objective of this paper is to examine the impact of Globalization on women in Indian society. There is need to critically evaluate the impact of globalization on women in India and also to know the positive and negative impacts of it on the position of women in India at present. India, today a country where women are becoming more prominent, yet increasing numbers, women are fighting long standing prejudices.

IMPACT OF GLOBALISATION ON WOMEN WORLDWIDE

The 20th century ends as the world moves towards a new era characterized by a globally integrated economy. Because of gender inequalities and discrimination in all parts of the world, women can be affected negatively by globalization processes to a greater extent than men. On the other hand, there can be significant gains for women with globalization. It is necessary to systematically monitor the gender impact of change so that the goals of gender equality and the expansion of human capabilities are not sacrificed.

At the policy level, the impact of globalization on women and gender relations continues to be neglected nationally and internationally. Entities of the United Nations system are taking steps to integrate the goals of macro-economics with those of social

development. Yet more remains to be done to integrate gender equality dimensions in their normative, policy and operational work so as to ensure the continuing leadership of the system in promoting gender equality, development and peace within the context of globalization.

The extension of the market can have both positive and negative effects for women are situation and gender relations. Positive effects may include increased employment opportunities for women in nontraditional sectors, thus enabling them to earn and control income. This is potentially empowering and may contribute to enhancing women's capacity to negotiate role and status within the household and society. Negative effects can include increased exploitation and dependency on direct engagement with the market, and particularly on the vagaries of the market.

EFFECTS OF GLOBALISATION ON WOMEN

Positive Effects:

Globalization provides opportunities for not only workingmen, but also women who are becoming a larger part of the workforce. With new jobs for women, there are opportunities for higher pay, which raises self-confidence and brings about independence. It has the power to uproot the traditional views towards women so they can take an equal stance in society. Changes in India because of globalization have helped Indian women share ideas and network in the international markets. Different non-profit organizations have been brought to India from around the globe. These organizations have given women the skills they need to advance, such as literacy and vocational skills. One organization, India corps, has brought in a range of programs to help women help themselves. One program in Ahmadabad, India has taught poor women how to create different crafts to generate income. With these programs, women are able to earn their own personal money and enable the children to attend school instead of having to work to make more money. The women also gain business skills that inform them about career opportunities.

Media can be viewed as a positive aspect of globalization. Media has the opportunity to reach people, and convey a message to people all over the world. A magazine called Femina is the top women's magazine for Indian women. It was created in 1959 and since it showcased its website in 1996, it has received much feedback from Indians all over the world. Femina shows the accomplishments of different Indian women from all over and provides inspiration to the women who read it.

In the era of modern times, the needs of the family has become higher and higher so it found necessary that women should be working (jobs for money) in order to

fulfill the needs of the family. The work pressure on women is increasing day by day. They work for long hours in the field as well as attending to household chores like cooking and collecting water and fuel for the day is often taken for granted and with no additional control over family resources that could be used to ease their burden of domestic responsibilities. Women responsibilities have increased.

Negative effects:

Globalization had negative implications for Indian women. Their plights are similar to those of women in other developing regions such as Africa and Asia. According to estimates from World Development indicators, “Women work two-thirds of the world’s working hours, produce half of the world’s food ,but earn only ten percent of the world’s income and own less than one percent of the world’s property.”

Women are suffering two fold. As women in developing countries move into work force; their domestic responsibilities are not alleviated. Women work two full time jobs. One in a factory, where they are paid next to nothing ,the second is in the home where they are paid nothing. According to Merlin A. Taber and Sushma Batra, editors of the book Social Strains of Globalization in India, development for poor women has meant the migration of men to cities, higher prices for commodities, poorer job opportunities. “The Mixture of corporate capitalism and western culture models is dissolving family and community social controls as witnessed by higher rates of family violence, rape, divorce and family breakdown.”

There are some negative aspects of globalization on the Indian economy as well. Since women prefer international brands, many home products are on the decline. The term globalization has adverse effects on health of women especially mental health and reproductive health. It also has a negative effect on family as family system breaks down with independence divorces being on the increase.

It often sees that a number of international conferences, declarations have promoted a variety of norms and ideas designed to improve the lot of women. They address employment, participation in politics, government and social status etc. Attitudinal changes towards women’s role in the family due to good education, benefits of family planning and health care, child care, good job opportunities etc. will surely help in the development of more confident and healthy women.

CONCLUSION

The roles of women in India have been changing and they are now emerging from the past traditions into a new era of freedom and rights due to globalization. “In general women have been more successful in overcoming cultural barriers to building

their capabilities than in overcoming the barriers to using these capabilities.”

Globalization has influenced women in positive manner when it is concerned with their employment. On the one hand, becoming economically independent leads everywhere to women having more choices about what they do with their lives. Their pattern of work has also changed. They work till late at night and take up night duties as well.

Women marry to according to their own choice bringing about a change from the traditional role of being married off by parents. They do not change their family name. Their food habits have changed to international and different types of foods of different cuisines from different parts of the world. Pasta, Pizza, Noodles and Indian Chole Pathure have found a ready market in every house. It has also affected their dress as they are more librated. They are wearing fusion dresses.

There are many life style changes with international brands and luxury items in the market. Women are influenced by international brands, cosmetics and physical appearance. They take care of their physical aspects through exercises and gyms.

References and Notes

1. Moghadam, Valetine M., "Gender and Globalisation Female Labour and Women's Mobilization." Journal of World Systems Research, 1999.
2. "Engaging in Globalization: Implications for Gender Relations" by United Nations, Division for the Advancement of Women.
3. Nayyar Deepak., Trade and Globalisation, Oxford University Press, New Dehli, 2008.
4. Gupta, Kiran Soni (2005)., Impact of Globalization and Liberalization on Women's Health in India- Future Strategies, <http://www.globaljusticeorg>.
5. Sehgal, Sheveta (Dr)., Impact of Globalization on Women in India in Mainstreaming Gender Issues and Challenges, published by Pbi Uni Patiala, 2012
6. Dasgupta, Kalpana (2003) Globalizaion and Indian Women: Problems, Possibilities and Information Needs- an overview, http://archive.ifla.org/iv/if69/paper600_dasgupta.pdf
7. <http://www.worldculture.org/articles/globalization-bayes.pdf>
8. http://www.globalisation101.org/what_is_globalisation.html
http://www.un.org/women_watch/daw/csw/beirut_global.html

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕੱਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ:

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ*

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ -ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕ ਕੱਲਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦਲਬੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੇ ਲੋਕ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਘਟੀਆ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕੱਲਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੱਲਰ ਨਾਟਕ 2007 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਕੱਲਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕੱਲਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਰੂਪੀ ਕੱਲਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨੋਂ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੁੰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣਗੇ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਬ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਖੇਤੀ ਪੱਛੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਲਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਵੀ

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ.ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਤਰਲੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਇਹ ਨਾਟਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਠ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੱਲਰਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਸਫਲ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ।”¹

ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅੱਜਕਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਈ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਾਂਗ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕੁਲਜੀਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਉਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹੀ
ਕਰਨ ਨਿਆਂ ਦਾ ਧੰਦਾ
ਕੋਈ ਨਿੱਕਾ ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਉਥੇ
ਬੰਦਾ ਹੋਵੇ ਬੰਦਾ
ਹਿੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਡਾਲਰ ਕੱਢੇ
ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰੇ
ਚੱਲੋ ਪਈ ਅਮਰੀਕਾ ਚੱਲੀਏ
ਚੱਲੋ ਕਨੇਡਾ ਸਾਰੇ।”²

ਇਥੋਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਮਾੜੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ।”³

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੂੰਹ ਮੋੜਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਯੋਗ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਅਮੀਰ ਬਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਲਬੀਰ, ਕੁਲਜੀਤ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ:

“ਦਲਬੀਰ: ਉਚੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਤਕ ਕੇ ਨੈਣ ਅਸਾਡੇ ਠਰਦੇ ਨਾ।
ਕੁਲਜੀਤ: ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ ਮੰਗਣ ਉਡੀਕਾਂ ਦਿਲ ਉਡੀਕਾਂ ਜਰਦੇ ਨਾ।
ਸੰਤੋਖ: ਸਾਰਾ ਅੰਬਰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਏ।”⁴

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਤਾਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ

ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ, ਆਪ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

“ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ: ..ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਆਹਨੀ ਆਂ... ਪਈ ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਧੌਣੇ ਵੀ ਧੌਣੇ ਜਾਣ।”⁵

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਜੰਟ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਤਾਂ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੋਖੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ: ਸਾਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ..ਪਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਐ... ਇਹ ਏਜੰਟ ਕਹਿੰਦਾ ਪਈ..ਚਾਰ ਲੱਖ ‘ਚ ਏਨਾ ਈ ਹੁੰਦਾ ਐ... ਕਹਿੰਦੇ ਏਨਾ ਘੱਟ ਐ ਪਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲਵਾ ਤਾ, ਵੀਜ਼ਾ ਲਵਾ ਤਾ, ਗਰੀਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾ..ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਕਈ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਈਲੈਂਡ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ ‘ਚ ਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਆ।”⁶

ਸਵਰਾਜ਼ੀਰ ਨੇ ਕੱਲਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀਂ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

“ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਬੜੇ ਵਿਗੜੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੋਕ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁷

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਉਣ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜਦਕਿ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਅਜੋਕੀ ਖੇਤੀ ਸਰਮਾਇਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਟਰੈਕਟਰ, ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਸਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲ, ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਖਾਦ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਦੀਨ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।”⁸

ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਤ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਦਾਜ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਵੀ ਉਸਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਦਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਬੀਜੀ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਕਿੱਲਾ ਲੈਣਾ ਏ ਨਾ ਬੈਅ...ਉਹਦੇ ਲਈ ਪੰਝੀ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮੌੜ ਦਿਆਂਗੇ।”⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਨਿਘਰਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਲਈ ਵੱਧ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਧੰਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲੋਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਧ ਰਹੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

“ਦਲਬੀਰ: ਵਾਹੀ ਤੋਂ ਨਈਂ... ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਐ। ਬੱਝੀ ਬਝਾਈ ਰਕਮ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਬੰਬੀ ਲਵਾਈ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ... ਟਰੈਕਟਰ ਲਿਆ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ... ਹੋਰ ਕੱਲੀ ਵਾਹੀ ‘ਚੋਂ ਤੇ ਨਈਂ।”¹⁰

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ਖੇਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੰਡਾ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਧੌਣੇ ਧੋ ਦੇਵੇਗਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਦਲਬੀਰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਦਲਬੀਰ: ਚੱਲੋ ਪਈ ਅਮਰੀਕਾ ਚੱਲੀਏ

ਚੱਲੀਏ ਕਨੇਡਾ ਸਾਰੇ

ਕੱਲਰ ਘਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਝ ਵਿਖਾਈਏ

ਹੁੰਝੀਏ ਕੁੱਲ ਕਸਾਰੇ।”¹¹

ਕੱਲਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਂ ਹੀ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਪਿਆਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਯੁੱਗ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ:

“ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਟੁੱਟੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅਪਣੱਤ ਮੋਹ ਪਿਆਰ, ਸ਼ਰਮ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।”¹²

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੈੜੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਾਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਿਲਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵੀ ਡੰਗ ਟਪਾਉ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਤੋਖ ਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸੰਤੋਖ: ਸ਼ਰਮ,ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਐ... ਪਰ ਕਰੀਏ ਕੀ? ਸਕੂਲ ਵੇਲੇ ਤੇ ਨਕਲਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਪਾਸ... ਨਾ ਮਾਸਟਰਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਨਾ ਅਸੀਂ ਸਮਝੇ..ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਾਲੀ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ... ਜੋ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਇੰਸ, ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗਦੇ।”¹³

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਘੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਡਿਗਰੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨੌਕਰੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਸੁਖਦੇਵ ਆਪਣੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਸੁਖਦੇਵ: ਸਰਕਾਰ... ਉਏ ਸਰਕਾਰ ਕੌਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਹੈ ਕਿੱਥੇ? ਹੁਣ ਤੇ ਬਾਊ ਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਐ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ;ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਲੇ ਮੰਗਦੇ ਆ... ਪਟਰ-ਪਟਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ..”¹⁴

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਇੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸੂਬੇ ਅੰਦਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਲਬੀਰ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਲਈ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦਲਿੱਦਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਬਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਲਬੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਦਲਬੀਰ: ਉਏ,ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਾਇਐ ਉਹਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਲੇ ਮਾਮੇ ਨੇ... ਉਹ ਪੈਸੇ ਧੋਲੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਤੱਗੜਾ ਐ.. ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਐ...।

ਸੰਤੋਖ: ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਈ..ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੈਸਾ... ਅਵਲ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਈ।”¹⁵

ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਕੱਲਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਚਲੰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਰੁੱਖ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ 'ਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹਵਾਲੇ:

- 1 ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਕੱਲਰ, ਪੰਨਾ-8
- 2 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52-53
- 3 ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-29
- 4 ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਕੱਲਰ, ਪੰਨਾ-20
- 5 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35-36
- 6 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73
- 7 ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਭੂਮਿਕਾ, ਗੁਰੂ ਹੱਤਿਆ, ਪੰਨਾ-3
- 8 ਡਾ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ -30
- 9 ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਕੱਲਰ, ਪੰਨਾ-31
- 10 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -35
- 11 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-53
- 12 ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਖੇਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਵੰਡ, ਪੰਨਾ-51
- 13 ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਕੱਲਰ, ਪੰਨਾ-17
- 14 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
- 15 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਕਾਲਕਟ*

ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸੋਚ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ। ਘੁਸਪੈਠ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਜੱਗ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਕਥਿਨਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੋਈ ਇਕ ਇਕਿਹਰੀ ਸਦੀਵੀਂ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।”²

ਉੱਨੀ ਸੌ ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਤੌਰ ਏਨੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅੱਖ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”³ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਪਹਿਨਣ-ਪਰਚਣ, ਉੱਠਣ-ਬੈਠਣ, ਵਿਆਹ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਉੱਤੇ ਗੌਰਵ ਕਰਦੇ ਬੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਮੀਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ

* ਮੁਖੀ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਦਸੂਹਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਹੇ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬਿਖਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਥਵਾ ਸਰਬਾਂਗੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ, ਮਿਸ਼ਰਤ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।¹ ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਝੂਨੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਤਲਾ ਪਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਗਵਾਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਸਭ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੇਤਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਿਰਾਂ, ਧੜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਖੋਖਲੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ। ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਣੀ, ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਲ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਲੋਪਤਾ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਬਕਾਇਦਾ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਡਾ ਬਨਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਨਰੋਈਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਗੁਆਉਣੀਆਂ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝੀ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ ਖੜੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਪਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਇਕ-ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਟ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਏ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨੀ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਕਾਮੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਗਸਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਚਾਈ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲ- ਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਰਚੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ੋਕੀ ਟੌਹਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਮਹਿੰਗੇ ਅਤੇ ਖਰਚੀਲੇ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਝੁੱਗਾ ਚੌੜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਮੌਕੇ ਸਜੇ-ਫਬੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਖ਼ਲਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਰਿਜ਼ ਪੈਲੇਸ ਕਲਚਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਆਹ ਹੀ ਮਹਿੰਗੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਹਫ਼ਤੇ ਦਸ ਦਿਨ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਹ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਫ਼ਤਾ-ਦਫ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਟੌਹਰ ਅਤੇ ਫ਼ੁਕਰੀ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਵਿਆਹ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਫਾਇਰਾਂ 'ਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਗਵਾਉਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟੌਹਰ ਭਾਰੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਪਿੜ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਗਾਇਕੀ ਅਜੋਕੇ ਨਵੇਂ ਪੂਰ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਉਸਾਰੂ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਲੋਂ ਨਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਗੀਰੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਫਿਰਕੂਪੁਣਾ ਆਦਿ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਧੇਰੇ ਗੀਤ ਰਚੇਤਾ ਅਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਲਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਗੀਤ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪੁਰਾਤਨ ਗਾਇਕੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਕਰਦੀ ਸੀ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈਆਂ 'ਵਿਅਕਤੀ', ਪਰਿਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਪਿੰਡ' ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਪੰਚ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਨਾਲ ਰੂਪ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।¹⁵ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਅਮੁੱਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਮਾਂ-ਧੀ, ਧੀ-ਭੈਣ, ਭਾਬੀ ਆਦਿ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਗਾਇਕੀ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਰ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਉੱਪਰ ਬੀਟ ਬੇਹੱਦ ਭਾਰੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਘੱਟ, ਅਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬੰਦੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਵੀ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫੈਲਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਗਲਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਗੀਤਾਂ, ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪਰ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ,

ਇਹ ਬਦਲੇਗਾ ਹੀ। ਬਦਲਾਵ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤੋਂ ਸੋਧ ਲਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਮਰਿਯਾਦਾ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਵਿਸਾਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲੀਏ।

ਸੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਠੂਠੇ ਮੂਧੇ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੀ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਉਧਰਿਤ, ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਪੰਨਾ 18.
2. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸ੍ਰੋਤ', ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 24.
3. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, 'ਮੀਡੀਆ, ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ', ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 131.
4. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 62.
5. ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਨਾ ਵੇ ਤੇਰੀ ਚਾਨਣੀ, ਪੰਨਾ 4.

ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ', 'ਬਾਰਾਂਦਾਰੀ', 'ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ', 'ਗੋਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਮੱਛਲੀ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦੀ', 'ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ', 'ਵਹਿ ਗਏ ਪਾਣੀ', ਵਿੱਚ ਮਾਝੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਕੌਮ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਾਈਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹

ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰਾਹੀਂ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਝੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਵਜੋਂ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ, ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅੜਚਣਾਂ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੀਰੀਆ (ਨੌਕਰਾਂ) ਤੋਂ ਵਾਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ' ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਹਿੱਸਾ ਆਪ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾੜਾ ਹਿੱਸਾ ਬਿਸ਼ਨੇ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਨਾ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕੇ, ਬਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਅਣਵਿਆਹਿਆ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਭੈਣ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਈ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਠੇਕੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗਤੀਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।”²

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਟਾਂਡਾ-ਉੜਮੁੜ।

ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਾਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਮੱਛਲੀ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਰਤਨੀ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਦਾਗੀ ਜੋ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਜ਼ਬਰ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਰਤਨੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਰਤਨੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਧ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿੱਸਦੀ ਸਾਊ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੰਗਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੰਗਲੀ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੰਗਲੀ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਤਨੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਤਨੀ ਦਾ ਪਿਓ ਉਸਦੀ ਮੰਗਣੀ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਉਮਰੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਜਨਾਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਬੱਝੀ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਤਨੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਰਿਯਾਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪਨਾਉਣ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦੀ ਭਾਗੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਪੜਾਅ ਦਰ ਪੜਾਅ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਵਿਰਕ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਹੀਣ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੇ ਮਨਫੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਤਨੀ ਦੇ ਪਿਓ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਅਤੇ ਧੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਦੂਜੇਲੀ ਗੱਲ।”³

‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕਾਦਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੋ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਉਸਦੇ ਸੰਤਾਪਾਂ, ਇਕਲਾਪੇ, ਖਲਾਅ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਮਾਨਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਰਥਹੀਣ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਵਾਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਤਰਕ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਉਸ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਰੁਚੀ ਅਥਵਾ ਪਸ਼ੂਵਾਦ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁴

‘ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਸਮਾਜਿਕ

ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਗੋਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਸਬੱਬ ਦੀ ਘਾੜਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਕੁੰਜੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਕਰਨਾ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਜੋ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਲੇਪਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

‘ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮੋਹੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਸ਼ੇਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਮੋਹੀਆ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਵਹਿ ਗਏ ਪਾਣੀ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮੰਗਲ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਮੰਗਲ ਆਖਰ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕੇ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ‘ਮੱਛਲੀ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ,

“ਰਤਨੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਡਰ ਜਿਹਾ ਸਦਾ ਮੰਡਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਪਲ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ? ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਖਲੋਣ ਤੇ ਕੀ ਨਾ ਕੀ ਕਰ ਦੇਣ।”⁵

ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵਕੇਲੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਟਕਰਾਅ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਘਰ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ‘ਬਾਰਾਂਦਰੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ‘ਬਾਲੋ’ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਹਿਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਔਤਰੀ ਦੱਖਣੀ ਵਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸ਼ੈਲੋ ਤੇ ਮਲਾਹਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਾਦਰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਦਰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸ਼ੈਲੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਦਰ ਦੀ ਹਮ ਉਮਰ ਆਸ਼ੂ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੋ ਨੂੰ ਕਾਦਰ ਨਾਲ ਆਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਸ਼ੂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਸ਼ੂ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਾਂ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਆਸ਼ੋ ਆਪਣੀ ਈਗੋ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬੇੜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ‘ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸੀਮੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਬਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਰੀਕੇ, ਸਾਕਦਾਰੀ ਸੀਮੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਨਹੀਂ

ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਬਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਜੰਮ ਕੇ ਘਰੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲਵੇ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ, ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੁੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ‘ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਮੋਹੀਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੇਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੰਮਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਚਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਦੀ ਪਾਤਰ ਰਤਨੀ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਤਨੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਉਹ ਰੋਗ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਨਕਾਰਦਾ ਪਰ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੱਥਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਸਥਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟੀਆ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਵਾਲੀ ਰੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਪੜਾਅ ਦਰ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੀਮਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਰਜਿਤ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਭਾਗ ਸੋਹੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਮੁੱਖੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶

ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਤੀਤ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਸ਼੍ਰੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਂਗੀ, ਗੁੱਜਰ, ਲਾਹੁਲੀ, ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਹਰ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜੋ ਦਮਿਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਭਾਵੁਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ (ਕਾਂਪਲੈਕਸ) ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁷

‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿੰਜਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ‘ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੰਨਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੋਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹਣੀ ਦੇ ਢਾਬੇ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ‘ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਰਤਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਅਤਿ ਭਾਵੁਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਮਾਨਿਟਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਭਾਗ ਸੋਹੀ,

“ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੱਖਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਵੈਰਾਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖੇੜਾ ਭਰ ਗਿਆ।”⁸

ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਭੋਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਨਸ਼ੇ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਗ-ਵਖਰੇਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੋਨੇ ਤੇ ਮਕਈ ਦੀਆਂ ਮਿੰਜਰਾਂ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਤਾਰਨਾ, ਸਿੱਟੇ ਆਈ ਫਸਲ ਦੀਆਂ ਮਿੰਜਰਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਫਸਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੋ ਭੇਡਾਂ ਚਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨੋ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਾੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਵਰਗੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣਾ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਸਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਇਕ ਪੜਾ ਉਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾਗ੍ਰਸਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁹

ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਉੱਤੇ ਦੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਿਮੀਦਾਰਾਂ, ਮਲਾਹਾਂ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨਸੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”¹⁰

‘ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਗੋਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ੈਲੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਿਨਸੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਹਲੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤ ਕਰਕੇ ਉਪਜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨਸੀ ਅਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”¹¹

ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਵਿਵਰਜਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮਨਾਮੂਲਕ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲਾਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਰਗੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ‘ਮਿੰਜਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ’ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਮੋਹੀਆ ਦਾ ਅੱਗ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਲੇਟਣਾ ਅਤੇ ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੋ ਦਾ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਤਬੀਤ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੁਆਉਣ ਆਦਿ ਮਿੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਝੋਨੇ ਤੇ ਮਕੱਈ ਦੀਆਂ ਮਿੰਜਰਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰਨਾ, ਸਿੱਟੇ ਆਈ ਫਸਲ ਦੀਆਂ ਮਿੰਜਰਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਕੇ ਭਰਪੂਰ ਫਸਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਹਨ। ‘ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੀਮੋ (ਬਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਉਸਦੀ ਨਨਾਣ ਕਰਤਾਰੀ ਵਲੋਂ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਆਬਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਭੇਡਾਂ, ਗਊਆਂ ਵਾਂਗ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਵਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਭੌਂਦਿੰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਭਾਵੁਕ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਉਪਜਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਨਾਉ ਉਪਜਦਾ ਸੀ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ

ਘਟਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਮੱਕੜੀ ਜਾਲ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਰਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡੂੰਘੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਡਾ. ਪਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਕਥਾਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-76
- 2 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-81
- 3 ਇੰਦਰਾ ਵਿਰਕ, ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ-30
- 4 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-38
- 5 ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ, ਮੱਛਲੀ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਪੰਨਾ-110
- 6 ਸੁਭਾਗ ਸੋਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ, ਪੰਨਾ-109
- 7 ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਲੀਲਾ, ਪੰਨਾ-74
- 8 ਸੁਭਾਗ ਸੋਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ, ਪੰਨਾ-68
- 9 ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਗਠਨ, ਪੰਨਾ-124
- 10 ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਪੰਨਾ-176
- 11 ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਗਠਨ, ਪੰਨਾ-195

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ*

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਿਰਫ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਕਰਮਭੂਮੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਸਿਰਫ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਔਲਖ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ/ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਉੱਥੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਨਿਘਾਰ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕੋਪ ਅਤੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਉਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਿਰਫ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਮਲਵਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਵਸਤਾ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਫੋਟੋਸਟੇਟ ਕਾਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

* ਰਿਸ਼ਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸਦੀ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੀ ਮਲਵਈ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਨਸੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪੇਂਡੂ ਮੁਜਾਰਾ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੀ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। “ਹਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਨਿਰਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 1988 ਵਿੱਚ ‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਔਲਖ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਚਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਬਚਨਾ ਜੋ ਕਿ ਜੱਟ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੀ ਜਾਤ (ਝਿਉਰ) ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਚਨੇ (ਜੱਟ) ਨੇ ਦੋ ਪਾਪ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਇਆ ਜੋ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭੈਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਪ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਜਾਤ ਦੀ ਵੀ ਝਿਉਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਭੰਗਾ ਵਿਆਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। 30 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬਚਨੇ ਦੇ 4 ਪੁੱਤਰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਜੇ ਕੁਰ ਝਿਉਰੀ ਦੀ ਝਿਉਰੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਉਰ ਵਾਂਗ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਸਾਕ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।”² ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ‘ਮਿੱਦੋ’ ਅਤੇ ‘ਮਰਾਝੋ’ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਲਕਾਏ ਹੋਏ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਲਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁੱਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਢ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਲਚੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਰਾਮਕੌਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਕਰਨਲ ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਰਨਲ ਡੇਵਿਡ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਸ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਖਾਤਰ ਸਿਰਫ

ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਇੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਲੇ ਜ਼ੈਲਾ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਟਰੰਕ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਜਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਕੰਮਚੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਾਧ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰਤੀ, ਮਿਹਨਤਕਸ਼, ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ‘ਇੱਕ ਸੀ ਦਰਿਆ’ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ‘ਸਲਵਾਨ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਲਾਲਚੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। “ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਔਲਖ ਦਾ ਕਟਾਖਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਪੈਸਾ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੈਸਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪਾਪ ਧੋਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਪਾਪ ਦੇ ਰਾਹ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਸੋ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਪਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।”³ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ, ਕਿਸੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤੀ ਲਈ ਬਣਾਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੂਣਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਲਵਾਨ, ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੂਣਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਡੰਬਨਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ :

“ਤੂ ਤੋਂ ਬਾਬਲ, ਬੇਚੀ-ਬਾਟੀ
ਧੀ ਇੱਕ ਦੇਸ ਪਰਾਏ।
ਇਸ ਦੁਖੀਆ ਕੋ ਫਿਰ ਭੀ ਕੁਟੀਆ
ਯਾਦ ਬਾਰ੍ਹੀ ਹੀ ਆਏ”⁴

‘ਨਿੱਕੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ’ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਖਰਚ ਅਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਰਜਾ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤੀਲਾ-ਤੀਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਮੇਂ ਚਾਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆ ਕਰਜਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਨਿਉਂ-ਜੜ੍ਹ’ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਕੁੱਖ

ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ, ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਪੁੱਤਰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਪੁੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪੁੱਤਰ ਬੱਬੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਓ (ਕੁਲਬੀਰ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲਗਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਬੱਬੀ (ਜੋ ਕਿ ਨਸ਼ਈ ਹੈ) ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਗਾਲ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਬੱਬੀ : (ਕੁਲਬੀਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁੱਟਦਾ) ਤੇਰੀ ਓਇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਲੰਗ ਜੱਟ ਦੀ !

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੁਰਾਈ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਸੱਤੋ’ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਅਜਿਹੇ ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧ’ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਉਹ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਵਾਂਗ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਚਾਨਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਫੈਲੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਰਕਸ਼ੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਵੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ‘ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰੇ’ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕੁਲਵੰਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਡੰਬਨਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ‘ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰੇ’।

‘ਐਇੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹੋਗੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ’ ਔਲਖ ਦਾ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਨ ਦਾਤਾ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਅੱਜ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਨਾਜ ਬੀਜਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਹੈ:

“ਬਚਨਾ: ਤੇ ਅੱਜ ਬਾਪੂ! ਤੇਰਾ ਇਹ ‘ਸ਼ੇਰ ਪੁੱਤ’ ਵੀ ‘ਉਹੀ’ ਕੁਸ਼ ਕਰੂਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੇ ਸ਼ੇਰ ਬਾਪ ਨੇ ਕਦੇ ਕੀਤਾ ਸੀ!?! ਤੂੰ ਫਾਹਾ ਲਿਆ ਸੀ ਨਾ ਬਾਪੂ!?! (ਸਪਰੇਅ ਵਾਲੀ ਪੀਪੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਕਰਦਾ) ਮੈਂ ਆਹ ਪੀਊਂਗਾ ਬਾਪੂ! ਆਹ! ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਉੱਤੇ ਛਿੜਕਣ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ!!.....”⁶

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ‘ਅਮਨ’ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਹੁਣ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਹੈ ਹੁਣ ਲੋਕ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ,

ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’ ਬਣਨਾ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਵਰਗੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ/ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। “ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਐਨ.ਐੱਸ.ਸੋਢੀ, ਸਮਾਜ ਕਾਰਜ, ਪੰਨਾ 1
2. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 51
3. ਡਾ.ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 155
4. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੰਨਾ 261
5. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪੰਨਾ 88
6. ਡਾ.ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 92
7. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪੰਨਾ 403

ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ*

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਡਾ. ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵਸੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ “ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ” ਨਾਵਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਪਾਟੀ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਦਿ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਡਾ. ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਡਾ. ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਚਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਵਲ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦਿਸਦੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਤੀਖਣ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਅਹੁਲਣ ਦੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੱਭਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਲਈ ਮਾਨਵ ਦਾ ਆਪਣਾ ‘ਹੁਣ’ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਯਤਨ ਅਧੀਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਆਹਰ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਧਰਾਤਲ, ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਾਕਮਾਲ ਤਕਨੀਕ ਡਾ. ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

“ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ” ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਹਿਨ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਮਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਤੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ’ ਅਤੇ ਕੁਝ ‘ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਧੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੁਦ ਲੇਖਕ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ—“ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ, ਪਿਆਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੁਹੱਬਤ ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਛੁਹਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।”¹ ਡਾ. ਕੈਰੋਂ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮਨ, ਦਸੂਹਾ।

ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਬੱਬੂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਠੀਕ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ, ਜਦ ਉਸਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੱਸ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ਤਮ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਇੱਥੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹਾਂ।"² 'ਠੀਕ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਥਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋਟਿਫ਼ ਹੈ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਉਹ ਛਿੰਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੂਈਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, 'ਬੱਸ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ਤਮ' ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਰਿਜ਼ ਕਰਨਾ, ਸਮੇਟਣਾ ਜਾਂ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ। ਖੰਡਿਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀਆਂ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਹੰਢਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇੱਕ ਆਖ਼ਰੀ ਤਿਆਗੀ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਤਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਥਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਧਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਆਸੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਸੇ ਸੋਚ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਉਸਦੇ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਇੱਥੋਂ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ 'ਮੌਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ" ਪਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।"³

ਆਮ ਪਾਠਕ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਦੀ 'ਮੌਤ' ਹੀ ਸਮਝਣਗੇ ਪਰ ਗਹਿਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਨਾਂ ਕਿ 'ਮੌਤ'। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ। 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਆਪ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਹੰਢਾਏ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਰਾਮਰ "ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਗੂੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" (ਪੰਨਾ-18)। ਮੌਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ, ਜਿਵੇਂ- ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਇੱਕ ਆਸ਼ਾ ਹੈ, "ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਜੁੜਵੇਂ ਜੁੱਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਦਾ ਅੰਤ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੀਲਕੰਠ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਜਾਗਣਾ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚੋਂ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।"⁴ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਫ਼ਰ ਆਪਣੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ-ਤੋੜ, ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ, ਟੇਢੀ-ਮੇਢੀ ਚਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਦੇਖਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ 'ਉਹ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ-ਨਾਤਿਆਂ, ਆਪਣੇ-ਪਰਾਏ ਤੇ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਤਿਆਗ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ

ਸਮਝਣ ਨਾਲ, ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਹੀ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਉਹ’ ਪਾਤਰ ਵੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਲਾਹ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੱਟੇ-ਕਮਾਏ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ‘ਸ਼ੂਨਯ’ ਦਾ ਰੀਜਲਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- “ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦਾ ਮੋਹ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਤੌਹ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪਿਆਸ ਹੋਰ ਵੀ ਭੜਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸਦੇ ਛੁੱਟਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ।”⁵⁵ ਜੇਕਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿਭਾਓ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਜ਼ੀਰੋ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਦੌੜ, ਭੱਟਕਣ, ਦੁੱਖ ਕਿਉਂ....? ‘ਉਹ’ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਰਵੱਈਆ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੰਭਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਉਹ’ ਪਾਤਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੰਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ। ਦੰਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਟਕਣ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੰਢਾਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਸਾਵੀਂ ਅਤੇ ਰਵਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। “ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਹ’ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਮੂੰਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੋੜਨਾ ਚਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਈਡੀਆਲੋਜੀਕਲ ਗਰੈਮਰ ਅਤੇ ਉਸ ਆਈਡੀਆਲੋਜੀਕਲ ਗਰੈਮਰ ਦੀ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਡੀਕੰਸਟਰਕਟਿਵ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਬੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁵⁶

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋਟਿਫ਼ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਜਿਵੇਂ-“ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਸਤਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤੱਪੜ ਜਿਹਾ ਵਿਛਾਇਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਮੁਨੀਮਾਂ ਵਰਗੀ ਇੱਕ ਚੌਂਕੀ ਜਿਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।”⁵⁷ ਇੱਥੇ ‘ਚਿੱਟੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾ’, ‘ਮੁਨੀਮਾਂ ਵਰਗੀ ਚੌਂਕੀ’ ਕਥਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਚਿੱਟੇ ਕਾਗਜ਼’ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਬੇ-ਲਾਗਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਪਾਕੀਜ਼ਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੈ। ‘ਸਫ਼ੇਦ’ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ ਸੋਝੀ/ਚੇਤਨਾ ਬੇਲਾਗ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ, ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ, ਹੰਕਾਰ, ਫੋਕੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਲਕੀਰ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਮ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਰਮੋਹ, ਬੇਲਾਗਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੋਚ, ਚਿੰਤਨ, ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਇੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ-ਜਾਲ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੋਰੇ ਹਨ। ਕੋਰੇ ਵਰਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਵਰਕੇ ਤਾਂ ਕੋਰੇ ਹਨ ਪਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੋਰਾ, ਬੇਲਾਗ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ। ਇੱਥੇ ‘ਉਹ’ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਰੀ, ਨਿਰਪੱਖ, ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੋਚ ਤੇ ਇੱਕ ‘ਮੁਨੀਮ ਵਾਂਗ’ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕੋਰਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੱਚਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਕੋਰਾ ਕਰਾਰਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਸਰਵ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੋਟਿਫ਼ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਡੂੰਘੀ ਫਲਾਸਫੀ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਵੀਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਡੂੰਘੇ ਰਹੱਸਆਤਮਕ ਭੇਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰ “ਨੀਲਕੰਠ” ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਉਹ’ ਪਾਤਰ ਨਾਲ “ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ” ਵਰਗੇ ਸਦੀਵੀ ਅਣਮੁੱਲਝੇ ਰਹੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ- “ਸਾਨੂੰ ਮੌਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਤਿਆਗੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਜੁੜਵੇਂ ਜੁੱਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਦਾ ਅੰਤ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁵⁸ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਆਦਿ ਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਭੇਦ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ

ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- “ਨਾਚੀ ਕੇਤ ਦੀ ਕਥਾ” ਵਿੱਚ ਨਾਚੀ ਕੇਤ ਯਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ, ਭਾਰਤੀ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ (ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ- ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਤੇ ਆਪ ਸਿਰਜੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ) ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਪਰੋਚ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚੋਸ਼ਟਾਵਾਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਵਚੇਤਨਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਵਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਦ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਰਿਸ਼ਤੇ —> ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਤਾ —> ਚੇਤਨਤਾ —> ਮੂਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਅਹੁੱਲਣਾ —> ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ —> ਅਵਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ —> ਆਦਿ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਵਲੀਨਤਾ ਵਰਗੇ ਔਖੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜ ਕੇ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੈ। “ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬੂਮਿਰੈਂਗ (Boomerang) ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਿਛੋਕੜ ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।”⁹ ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੂਮਿਰੈਂਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਿੱਛਲ ਝਾਤ, ਅਗਾਊਂ-ਸੂਚਨਾ, ਅਗਲਝਾਤ, ਅਜਨਬੀਕਰਨ, ਵਿਅੰਗ, ਬਹੁਕਥਾਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਆਦਿ ਸਿਰਜ ਕੇ ਇਕ ਜਟਿਲ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। “ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਅਨੁਭਵ (Experience) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਜਟਿਲ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”¹⁰ ਇਹਨਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋਟਿਫ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਘਣਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ(2010), ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 5
2. ‘ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਪੰਨਾ 1
3. ਡਾ.ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ, ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ, ਪੰਨਾ 55
4. ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਪੰਨਾ 15
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-15
6. ਡਾ.ਅਕਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ, ਪੰਨਾ 177
7. ‘ਮੌਤ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’, ਪੰਨਾ 2
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
9. ਡਾ.ਕੰਵਲਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ, ਪੰਨਾ 89
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਪੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ‘ਅਲੰਕਾਰ’

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ‘ਅਲੰਕਾਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਗੀਤ, ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਵੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਭੂਸ਼ਣ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁੰਨ (ਰਾਗ) ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਲੀ ਲੈਅ (ਗਤੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਓਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਜਗਤ ਗੁਰੂ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ, ਅਲੰਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ, ਕਰਮ, ਧਰਮ, ਸੇਵਾ, ਭਾਵਨਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਰਮਜਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਲੁਕਾਈ- ਲੋਕ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ- ਕੁਦਰਤੀ, ਨਿਸ਼ੇਦ- ਵਿਤਕਰੇ, ਇਕਰੋਕਤਾ-ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਦਿੱਖ, ਅਨੁਭੂਤੀ-ਅਨੁਭਵ, ਰਹੱਸਮਈ- ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ‘ਅਲੰਕਾਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। “ਅਲੰਕਾਰ ‘ਅਲਮ+ਕਿ+ਧਮ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਜਾਵਟ, ਭੂਸ਼ਣ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਆਭੂਸ਼ਣ ਹੈ।”¹ ਭਾਵ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। “ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਰੀਤ, ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਵੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”² ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਭੂਸ਼ਣ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁੰਨ (ਰਾਗ) ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਲੀ ਲੈਅ (ਗਤੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਓਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਜਗਤ ਗੁਰੂ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:-

ਉਪਮਾ

“ਇਕ ਸ਼ਬਦਾ ਅਲੰਕਾਰ, ਜਿਸ ਉਕਤ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ, ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਮਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। “ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅੰਗ ਉਪਮਾਨ, ਉਪਮੇਯ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁴ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੀ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ: “ਉਪਮਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਤੁਲਯਤਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਈਏ; ‘ਉਪਮੇਯ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਲਯਤਾ ਦੇਈਏ; ‘ਧਰਮ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਸਧਾਰਨ ਧਰਮ’ ਜੋ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਵਿਖੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਵਾਚਕ’ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਜੋ ਉਪਮਾਨ, ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਧਰਮ ਤੁਲਯ ਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸਾ, ਤੈਸਾ, ਜਿਉਂ, ਤਿਉਂ।”⁵ ਜਿਸ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਚਾਰੇ ਅੰਗ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

“ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 1

ਜਿਉ ਮੀਨਾ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀਐ ਤਿਉ ਸਾਕਤੁ ਮਰੈ ਪਿਆਸ ॥

ਤਿਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਮਰੀਐ ਰੇ ਮਨਾ ਜੋ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ ਸਾਸੁ ॥”⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਤੁਕ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ‘ਸਾਕਤੁ’ ਉਪਮੇਯ ਹੈ। ‘ਮੀਨਾ’ ਉਪਮਾਨ ਹੈ। ‘ਪਿਆਸ’ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ’ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

“ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮਹਲਾ 1, ਹੀਰੇ ਜੈਸਾ ਜਨਮੁ ਹੈ ਕਉਡੀ ਬਦਲੇ ਜਾਇ ॥”⁷

“ਇਸ ਕਾਵਿ ਤੁਕ ਨੂੰ ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਲੰਕਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ‘ਜਨਮੁ’ ਉਪਮੇਯ ਹੈ, ‘ਹੀਰੇ’ ਉਪਮਾਨ ਹੈ, ‘ਜੈਸਾ’ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਲੁਪਤ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”⁸ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਲ-ਕਮਲ, ਮੱਛੀ-ਨੀਰ, ਚਾੜ੍ਹਕ-ਮੇਹ, ਜਲ-ਦੁੱਧ, ਚਕਵੀ-ਸੂਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ—

11 ਜਲ ਕਮਲ:

“ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ 1, ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ ॥
ਲਹਰੀ ਨਾਲਿ ਪਛਾੜੀਐ ਭੀ ਵਿਗਸੈ ਅਸਨੇਹਿ ॥
ਜਲ ਮਹਿ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਕੈ ਬਿਨੁ ਜਲ ਮਰਣੁ ਤਿਨੇਹਿ ॥
ਮਨ ਰੇ ਕਿਉ ਛੂਟਹਿ ਬਿਨੁ ਪਿਆਰ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਬਖਸੇ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ॥”

12 ਮੱਛੀ ਨੀਰ:

“ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ ॥
ਜਿਉ ਅਧਿਕਉ ਤਿਉ ਸੁਖੁ ਘਣੇ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਾਂਤਿ ਸਰੀਰ ॥
ਬਿਨੁ ਜਲ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਈ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਣੈ ਅਭ ਪੀਰ ॥”

13 ਚਾੜ੍ਹਕ-ਮੀਂਹ:

“ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਾੜ੍ਹਕ ਮੇਹ ॥
ਸਰ ਭਰਿ ਥਲ ਹਰੀਆਵਲੇ ਇਕ ਬੂੰਦ ਨਾ ਪਵਈ ਕੇਹ ॥
ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਸੋ ਪਾਈਐ ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਸਿਰਿ ਦੇਹ ॥”

14 ਜਲਿ-ਦੁੱਧ:

“ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਦੁਧ ਹੋਇ ॥
ਆਵਟਣੁ ਆਪੇ ਖਵੈ ਦੁਧ ਕਉ ਖਪਣਿ ਨ ਦੇਇ ॥
ਆਪੇ ਮੇਲਿ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਸਚਿ ਵਡਿਆਈ ਦੇਇ ॥”

15 ਚਕਵੀ-ਸੂਰ:

“ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ ॥
ਖਿਨੁ ਪਲੁ ਨੀਦ ਨ ਸੋਵਇ ਜਾਣੈ ਦੂਰਿ ਹਜੂਰਿ ॥
ਮਨਮੁਖਿ ਸੋਝੀ ਨ ਪਵੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਦਾ ਹਜੂਰਿ ॥”⁹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਦੀਆਂ ਕੌਮਲ ਧੁਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਮਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੱਜਰਾਪਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਲੀ ਧੁਨ ਨੂੰ ਲੈਆਤਮਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰੂਪਕ

“ਇਕ ਅਰਥਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਵਰੂਪ ਅਥਵਾ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਜੈਸਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ— ਇਕ ਤਦਰੂਪ, ਦੂਜਾ ਭੇਦ।”¹⁰ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ, ਉਪਭੇਦ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪ ਨੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।

“ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੀ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ‘ਰੂਪਕ’ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ੇਦ ਦੇ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਹ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਹੈ।”¹¹ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਹ ਦੀ ਗੁਣਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕਰੋਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

— “ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਸਾਰੰਗਿ ਕਉ ਹੋਇ ਜਾ ਤੇ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਵਾਸਾ ॥4 ॥1 ॥7 ॥9 ॥”¹²

— “ਨਾਨਕ ਚਾਤ੍ਰਕੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲੁ ਮਾਗੈ ਹਰਿ ਜਸੁ ਦੀਜੈ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥”¹³

ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਨਾਨਕ’ ਉਪਮੇਯ— ਸਾਰੰਗਿ ਅਤੇ ਚਾਤ੍ਰਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗੁਣ ਪੱਖ ਤੋਂ ‘ਨਾਨਕ’, ‘ਸਾਰੰਗ’ ਅਤੇ ‘ਚਾਤ੍ਰਕ’ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

— “ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 1 ਘਰੁ 1 ਚਉਪਦੇ
ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥

ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ ॥”¹⁴

— ‘ਜਪੁ’ ਜੀ

“ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥

ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ ॥”¹⁵

— ‘ਜਪੁ’ ਜੀ

“ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰ ॥

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥”¹⁶

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਤਦ ਰੂਪ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭੇਦ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਤਦਰੂਪ

“ਤਦਰੂਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਯਥਾ ਕਮਲ ਜਿਹੇ ਨੇਤ੍ਰ ਚੰਦਰਮਾ ਜਿਹਾ ਮੁੱਖ ਆਦਿ।”¹⁷ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਦਰੂਪ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:—

“ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ॥”¹⁸

ਅਭੇਦ ਰੂਪ

“ ਅਭੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਭਿੰਨ ਅਰਥਾਤ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ; ਯਥਾ -ਨੇਤ੍ਰ ਕਮਲ, ਚੰਦ ਮੁਖ ਆਦਿ।”¹⁹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ:-

“ਹਰਿ ਚਰਣ ਕਮਲ ਮਕਰੰਦ ਲੋਭਿਤ ਮਨੋ

ਅਨਦਿਨੋ ਮੋਹਿ ਆਹੀ ਪਿਆਸਾ ॥”²⁰

ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੂਪ

ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖੇ, ਉਹ ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”²¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ ॥

ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥

ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥”²²

ਭਾਵਿਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। “ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”²³ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ -

— “ਜਦਹੁ ਸੀਆ ਵੀਆਹੀਆ ਲਾੜੇ ਸੋਹਨਿ ਪਾਸਿ ॥

ਹੀਡੋਲੀ ਚੜਿ ਆਈਆ ਦੰਦ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ ॥”²⁴

— “ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨ ਜਾਸੀ ਰਚਨਾ ਜਿਨਿ ਰਚਾਈ ॥”²⁵

ਗੁਢੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਢੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। “ਜਦੋਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਜਾਵੇ।”²⁶ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

“ਤੂੰ ਸੁਣਿ ਹਰਨਾ ਕਾਲਿਆ ਕੀ ਵਾੜੀਐ ਰਾਤਾ ਰਾਮ ॥

ਬਿਖੁ ਫਲੁ ਮੀਠਾ ਚਾਰਿ ਦਿਨ ਫਿਰਿ ਹੋਵੇ ਤਾਤਾ ਰਾਮ ॥”²⁷

ਅਰਥ ਪ੍ਰੋਹਲਿਕਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਪਹੇਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। “ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਬੁਝਾਰਤ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬੁਝਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ।”²⁸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

“ਦੇਹੀ ਮਾਟੀ ਬੋਲੈ ਪਉਣੁ ॥ ਬੁਝੁ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਮੂਆ ਹੈ ਕਉਣੁ ॥”²⁹

ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

“ਜੇ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇ ਉਹ ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।”³⁰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣਹਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖੇਲ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖੇਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

“ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ ॥ ਆਪੇ ਪਾਸਾ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ॥

ਆਪੇ ਪਿੜ ਬਾਧੀ ਜਗੁ ਖੇਲੈ ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ਹੇ ॥”³¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਥ, ਤੱਤ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਧ ਗੋਰੀ, ਬਾਲੜੀਏ, ਨਾਰੀ, ਸਖੀ, ਬਾਲੀ, ਮਹਲ, ਕਾਮਣ, ਧਨੇ, ਕੁਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪਰਮ ਸਤਿ: ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ, ਆਦਿ ਕੰਤ ਵਰ, ਸਹੁ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਿਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੰਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ, ਕਰਮ, ਧਰਮ, ਸੇਵਾ, ਭਾਵਨਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਰਮਜਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ- 138.
2. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਪਲਈਅਰ ਗਾਰਡਨ

- ਮਾਰਕੀਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਦਿੱਲੀ-6 ਪੰਨਾ- 86.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 13.
4. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ- 139.
5. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ**, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨੇ 5-6.
6. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 597.
7. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 156.
8. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 139.
9. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨੇ 59-60.
10. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਪਲਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਦਿੱਲੀ-6 ਪੰਨਾ 1044.
11. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ**, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨੇ 162-163.
12. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 1 ਆਰਤੀ, ਪੰਨਾ 663.
13. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਗੁਜਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਮਹਲਾ 1 ਘਰੁ 2, ਪੰਨਾ 504.
14. ਉਹੀ, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 1 ਘਰੁ 1 ਚਉਪਦੇ, ਪੰਨਾ 595.
15. ਉਹੀ, 'ਜਪੁ' ਜੀ, ਪੰਨਾ 6.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8.
17. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ**, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨਾ 163.
18. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 1 ਆਰਤੀ, ਪੰਨਾ 663.
19. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ**, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨਾ- 163.
20. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 1 ਆਰਤੀ, ਪੰਨਾ 663.
21. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ**, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨਾ 18.
22. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, 'ਜਪੁ' ਜੀ, ਪੰਨਾ 3.
23. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 148.
24. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਘਰੁ 3, ਪੰਨਾ 417.
25. ਉਹੀ, 'ਜਪੁ' ਜੀ, ਪੰਨਾ 9.
26. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 146.
27. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1 ਛੰਤ ਘਰੁ 3, ਪੰਨਾ 438.
28. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 146.
29. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 152
30. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 146.
31. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 1020.

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਵਲੋਕਨ

ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ*

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵਰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨ ਮਾਨਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਧੀਵਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘Higher Education’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘Oxford Advanced learner’s Dictionary’ ਦੇ ਵਿੱਚ ‘Higher Education’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

“ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਿਗਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ।”¹

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘Britannica Concise Encyclopedia’ ਵਿੱਚ ‘Higher Education’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

“ਮਾਧਿਅਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਬਲਕਿ ਕਾਨੂੰਨ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਵਾਈ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਕੂਲ, ਸਮੁਦਾਇਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਡਿਗਰੀ, ਡਿਪਲੋਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”²

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹ ਬਾਰੂਵੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ- ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਦਿਮਾਗੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵ ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿੱਚ

* ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਿਕਾ, ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਵਿਭਾਗ, ਰਾਮਗੜੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਲਗਾਉਣਾ।”³

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਈਸਾ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ 500 ਸਾਲ ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਲੰਦਾ, ਵਿਕ੍ਰਮਸ਼ਿਲਾ, ਤਦੰਤਪੁਰੀ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। “ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਤੌਰ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੁਕੁਲ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਗਭਗ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮਸ਼ਿਲਾ ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ।”⁴

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

“ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫੈਸ, ਮੋਰੱਕੋ ਵਿੱਚ ‘ਅਲ-ਕਾਰਾਉਯੀਨ’ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਨ 1859 ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ ‘ਗਿਨੀਜ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਰਿਕਾਰਡਜ਼’ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।”⁵

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ 13 ਮੁੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਅਲ-ਕਾਰਾਉਯੀਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 859 ਈ.
  2. ਬੋਲੋਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਟਲੀ, 1088 ਈ.
  3. ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ, 1096 ਈ.
  4. ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਪੇਨ, 1164 ਈ.
  5. ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ, 1209 ਈ.
  6. ਪਡੂਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਟਲੀ, 1222 ਈ.
  7. ਨੇਪਲਜ਼ ਫੈਡਰਿਕੋ II ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਟਲੀ, 1224 ਈ.
  8. ਸਿਐਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਟਲੀ, 1240 ਈ.
  9. ਵੈਲਾਡੋਲਿਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਪੇਨ, 1240 ਈ.
  10. ਮੈਡ੍ਰਿਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਪੇਨ, 1293 ਈ.
  11. ਕੋਇੰਬ੍ਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੁਰਤਗਾਲ, 1290 ਈ.
  12. ਸੈਪੀਇੰਜ਼ਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਰੋਮ, 1303 ਈ.
  13. ਪੈਰੂਜ਼ੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਟਲੀ, 1305 ਈ.”⁶
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਈਟੇਡ ਕਿੰਗਡਮ (ਬ੍ਰਿਟੇਨ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਯੂਨਾਈਟੇਡ ਕਿੰਗਡਮ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। “ਸੰਨ 1096 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ।”⁷

19ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਦਲਾਵ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1857 ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲੈਣਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। 1882 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਸੰਨ 1916 ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ, 1917 ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਸੰਨ 1917 ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ, 1918 ਵਿੱਚ ਉਸਮਾਨੀਆ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਸੰਨ 1920 ਵਿੱਚ ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

“12 ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਸੰਨ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਭਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬਈ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। 1921 ਤੋਂ 1937 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।”⁸

ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਇਤਿਹਾਸ

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਪਤਨ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। “ਯੂਰਪੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼, ਕੈਪਟਨ ਡੇ, ਸਰ ਸੁਰੇਂਦਰ ਮੋਹਨ ਟੈਗੋਰ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗ ਤੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ।”⁹

1947 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਹਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਯਾਜੀ ਰਾਓ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬੜੋਦਾ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1949 ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1950 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਉੱਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਂਡ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਰਵਿੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ’, ਕਲਕੱਤਾ, ‘ਇੰਦਿਰਾ ਕਲਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ’, ਖੈਰਾਗੜ੍ਹ, ‘ਭਾਤਖੰਡੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਪੀਠ’, ਲਖਨਊ ਆਦਿ।”¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਾਹੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਨੀਂਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ

ਢਾਂਚਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ।

ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Page No. 733.
2. Britannica Concise Encyclopedia Page No. 856.
3. ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕੇ. ਬਿਸਵਾਲ, ਪਰਸਪੈਕਟਿਵਸ ਔਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ, ਪੰਨਾ 52.
4. Higher Education System: Governance, Policy and Administration, General Paper- I , UGC Net/ Jrf/Slet, Teaching and Research Aptitude, Page No. 425.
5. <http://theculturetrip.com>
6. ਉਹੀ
7. <http://www.britishcouncil.in>sites>files>
8. ਡਾ. ਮਧੂਬਾਲਾ ਸਕਸੇਨਾ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਏਵਮ ਉਸਕਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਰ, ਪੰਨਾ 98.
9. ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ , ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 333.
10. ਡਾ. ਮਧੂਬਾਲਾ ਸਕਸੇਨਾ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਏਵਮ ਉਸਕਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਰ, ਪੰਨਾ 98.

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ*

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,**

“ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਰ ਕਲਾ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਚ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੰਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਲਬੇਲਾਪਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਮੁਹਾਦਰਾਂ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਣਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੁਗਨੀ, ਢੋਲਾ, ਮਾਹੀਆ, ਟੱਪਾ, ਕਿੱਕਲੀ, ਲੋਰੀ, ਸੁਹਾਗ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਹਰਾ, ਜਾਗੋ, ਛੰਦ, ਬਿਰਹੜਾ, ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਆਦਿ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਜੁਗਨੀ :

ਜੁਗਨੀ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਦਭਵ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੁਗਨੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦਾ ਉਦਗਮ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਜੁਗਨੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਬੱਗੇ
ਓ ਜੁਗਨੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸੱਜੇ
ਜਿਹਨੂੰ ਸੱਟ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਲੱਗੇ
ਓ ਦਿਲ ਮੇਰਿਆ ਓ ਜੁਗਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਏ
ਜਿਹੜੀ ਨਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਲੈਂਦੀ ਆ।

ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਵੀ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਿਭਾਅ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਟਾਂਡਾ-ਉੜਮੁੜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਢੋਲਾ :

ਢੋਲਾ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਲਾੜੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੇ ਬਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜਾਂਗਲੀ ਗੀਤ ਹੈ।

ਢੋਲੇ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ‘ਢੋਲਾ ਵੇ ਢੋਲਾ ਹਾਏ ! ਢੋਲਾ’ ਤੁਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਰੂਮਾਨੀ ਢੋਲੇ
2. ਕਾਲ ਦੇ ਢੋਲੇ
3. ਕਾਲ ਤੇ ਨਰਿਹਾ
4. ਆਮਰਫਤ ਦੇ ਢੋਲੇ
5. ਯੂਸਫ ਢੋਲੇ
6. ਹੁਸੈਨੀ ਢੋਲੇ
7. ਦਾਸਤਾਨੀ ਢੋਲੇ

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਅਧੀਨ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਹੀਆ :

ਮਾਹੀਆ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਾਹੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ‘ਮਾਹੀ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਾਹੀਆ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਜਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਹੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਹੱਟੀਆ ਉਤੇ ਫੀਤਾ ਈ
ਸੱਚ ਦੱਸ ਨੀ ਬਾਲੋ
ਕਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਈ
ਮੈਂ ਖੜੀ ਆ ਵਿੱਚ ਬੇਲੇ
ਕਸਮ ਖੁਦਾ ਦੀ ਮਾਹੀਆ
ਯਾਦ ਕਰਨੀ ਆ ਹਰ ਵੇਲੇ ।

ਟੱਪਾ :

ਟੱਪਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਟੱਪਿਆਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸਥਲ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪਾਣੀ ਛਪੜੀ ਚੋ ਕਾਂ ਪੀਤਾ।
ਤੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦਿਸਿਆ।

ਤੈਨੂੰ ਸਜਦਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੀਤਾ।

ਬਾਲ :

ਬਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਕੁੜੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਖੇਡ-ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

**ਬਾਲ ਪਾਵਾਂ ਬਾਲ ਪਾਵਾਂ
ਗਲ ਗੀਟੀਆਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾਵਾਂ।
ਹਾਰ ਮਹਿਡਾ ਹੱਲੇ ਜੁੱਲੇ
ਬਾਗੇ 'ਚ ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ
ਬੋਲ ਵੇ ਬਬੀਹੜਿਆ।**

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦਾ ਸਥਲ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਜਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿੱਕਲੀ :

ਕਿੱਕਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਡ ਤੇ ਨਾਚ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੜਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲ੍ਹ ਕੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

**ਕਿੱਕਲੀ ਕਲੀਰ ਦੀ
ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਦੀ
ਦੁੱਪਟਾ ਮੇਰੀ ਤਾਈ ਦਾ
ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਜੁਆਈ ਦਾ
ਜੁਆਈ ਬੈਠਾ ਖੂਹੀ ਤੇ
ਡੰਡਾ ਵੱਜਾ ਢੂਈ ਤੇ।**

ਲੋਰੀ :

ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਗਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਰਾਜਾ, ਕਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕਦੀ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

**ਪੀੜੁ ਬੰਨਾ ਪੀੜੁ ਦੀ ਦਾਦੀ ਬੰਨਾ
ਪੀੜੁ ਬੰਨਾ ਪੀੜੁ ਦਾ ਬਿਟੂ ਬੰਨਾ**

ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਅੜਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜੁ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਹਾਗ :

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਔਰਤਾਂ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਸੂਈ ਵਟਵਾਂ ਧਾਗਾ
 ਬੈਠ ਕਸੀਦਾ ਕੱਢ ਰਹੀ ਆਂ
 ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀ ਪੁੱਛਦੇ
 ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਬੀਬੀ ਰੋ ਰਹੀ ਆਂ।
 ਬਾਬਲ ਮੇਰੇ ਕਾਜ ਰਚਾਇਆ
 ਮੈਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਣ ਹੋ ਰਹੀ ਆਂ।

ਸਿੱਠਣੀਆਂ :

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇੱਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਘਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕਿਆਂ-ਦਾਦਕਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਦਾਦਕਾ ਧਿਰ :-

ਨਾਨਕੀਆਂ ਉਸ ਪਿੰਡੋਂ ਆਈਆਂ ਜਿੱਥੇ ਤੂਤ ਵੀ ਨਾਂ
 ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੀ ਬੂਥੀ ਉੱਤੇ ਰੂਪ ਵੀ ਨਾਂ

ਨਾਨਕਾ ਧਿਰ :-

ਦਾਦਕੀਆਂ ਉਸ ਪਿੰਡੋਂ ਆਈਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਕਰ ਵੀ ਨਾਂ
 ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਛੱਜਾਂ ਵਰਗੇ ਪੈਰ ਪੈਰੀਂ ਛਿੱਤਰ ਵੀ ਨਾਂ

ਘੋੜੀਆਂ :

ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲਾੜੇ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਤਿਲ-ਮਿਲ ਭਾਵਾਂ ਸੁਨਿਆਰੀ ਆਈ ਵੀਰਾ
 ਤੇਰਾ ਚੀਰਾ ਰੰਗ ਲਿਆਈ ਵੀਰਾ।

ਸਿਹਰਾ :

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਾਤ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜਾ ਘੋੜੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਲਾੜੇ ਦੀ ਉਸਤਿਤ ਵਿੱਚ, ਸਿਹਰਾ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਸੀਬਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਘੋੜੀਆਂ
 ਤੇਰੇ ਸਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਲਾ ਕੇ
 ਫੁੱਲ ਕਲੀਆਂ।

ਜਾਗੋ :

ਜਾਗੋ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਿਭਾਅ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਜਾਗੋ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦਾ ਸਥਲ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਘਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਛੱਜ, ਡੰਡਾ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਛੱਜ ਜਿੱਥੇ ਸਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਖੜਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫੁੰਮਣ ਤੇ ਘੁੰਗਰੂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਗੋ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤੋਰਨ ਵੇਲੇ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

ਜਾਗੋ ਕਢਣੀ ਮੜਕ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ
ਬਈ ਵਿਆਹ ਕਰਤਾਰੇ ਦਾ
ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਫੇਰਨੀ ਜਾਗੋ
ਬਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਨਾਲੇ ਭੰਨਣੇ।

ਛੰਦ :

ਛੰਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਵਿਆਂਦੜ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਛੰਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਂਦੜ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਆਈਏ ਜਾਈਏ
ਛੰਦ ਪਰਾਗੇ ਛੈਨਾ
ਸਾਲੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਲੀਆਂ ਨਾ ਜਾਪਣ
ਇਹ ਤਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ।

ਬਿਰਹੜੇ :

ਬਿਰਹੜਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਗਾ ਕੇ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ।
ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹਾ ਨ ਉਪਜੇ ਸੋ ਤਨ ਜਾਣੁ ਮਸਾਣੁ।

ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਸਾਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਤੜਫ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਾਮਾਂਹ :

ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਦਿਆਂ ਬਿਰਹਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜੀ ਵਿਸਾਖੀ ਆਈ
ਤੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਜੀ, ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ।
ਔਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸਰਾਧ ਆਏ
ਨਿਖਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਲੋਹੜੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਾਏ
ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜੀ ਦੀਵਾਲੀ ਆਈ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਮਾਹੀ ਨੀ ਉਹਨਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕੜਾਹੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਮਾਂਹੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- 1 ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਵਿੰਡਿੰਨ ਪਾਸਾਰ
- 2 ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਰਾਸਤ ਭਾਗ (1)
- 3 ਉਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਰਾਸਤ ਭਾਗ (2)
- 4 ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ
- 5 ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਸਾ
- 6 ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ
- 7 ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ
- 8 ਟੈਂਪਲ ਰਿਚਰਡ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ

भारतीय शास्त्रीय नृत्यों के विभिन्न रूप

डॉ. मिकी वर्मा *

सारांश

संगीत जो कि गायन वादन तथा नर्तन इन तीनों विधाओं की त्रिवेणी है उसमें भी नृत्य एक ऐसी विद्या है जिसमें संगीत का सम्पूर्ण रूप मिलता है। अतः सम्पूर्ण संगीत की बात की जाए तो नृत्य के योगदान को विस्मृत नहीं किया जा सकता क्योंकि नृत्य-गायन वादन तथा नर्तन इन तीनों विधाओं को एक साथ लेकर चलता है। अतः तीनों शैलियों के समाहित होने के कारण नृत्य का संस्कृति के निर्धारण अथवा उसके सम्वाहन में सर्वाधिक महत्व परिलक्षित होता है। आधुनिक काल में भारत में अनेकानेक विकसित संस्कृतियों के कारण नृत्य के कई रूप विकसित हुए हैं -

- (i) भरतनाट्यम
- (ii) कथकलि
- (iii) मणिपुरी नृत्य
- (iv) ओडिसी
- (v) कथक नृत्य
- (vi) सत्रीया नृत्य
- (vii) कुचिपुड़ी नृत्य
- (viii) मोहिनी अट्टम

नृत्यों ने जहाँ मानव को संतुलित व्यक्तित्व सुन्दर-सौष्ठव शरीर, आध्यात्मिक व मानसिक बल तथा नवीन उर्जा प्रदान की है वही सामाजिक परिवेश को सुदृढ़ तथा स्वस्थ बनाते हुये एकता व अखण्डता का सूत्रपात किया है।

भारतीय शास्त्रीय नृत्यों के विभिन्न रूप

भारतवर्ष में भौगोलिक विषमताओं के फलस्वरूप अनेकानेक संस्कृतियों के अद्भुत मेल से एक विलक्षण संस्कृति का निर्माण हुआ है। इस उज्ज्वल संस्कृति को सुरक्षित तथा सम्बर्धित करने में सबसे बड़ा हाथ क्षेत्रीय परम्पराओं में निहित सांगीतिक तत्वों को है जिन्होंने मौखिक परम्पराओं के आधार पर इस संस्कृति को युग-युगस्तर से जीवित रखा है। अतः यह कथन उचित होगा कि इस संस्कृति का सबसे बड़ा सबल अथवा आधार स्तंभ संगीत है। संगीत जो कि गायन वादन तथा नर्तन इन तीनों विधाओं की त्रिवेणी है उसमें भी नृत्य एक ऐसी विद्या है जिसमें संगीत का सम्पूर्ण रूप मिलता है। अतः सम्पूर्ण संगीत की बात की जाये तो नृत्य के योगदान को विस्मृत नहीं किया जा सकता क्योंकि नृत्य-गायन वादन तथा नर्तन इन तीनों विधाओं को एक साथ लेकर चलता है। अतः तीनों शैलियों के समाहित होने के कारण नृत्य का संस्कृति के निर्धारण अथवा उसके सम्वाहन में सर्वाधिक महत्व परिलक्षित होता है।

* सहायक प्रोफेसर, नृत्य विभाग, ए. पी. जे. कॉलेज, जालंधर

भारत में भिन्न-भिन्न क्षेत्रीय संस्कृतियों के प्रादुर्भाव से नृत्य के अनेकानेक रूप विकसित हुये हैं। नृत्य का स्पष्ट उल्लेख वेदों में स्थान-स्थान पर प्राप्त होता है। 'नृत्यमानो अमृत' (ऋग्वेद 5-33-6) में नृत्यमानों का अनुवाद सायचार्य ने 'नृत्यम' अर्थात् नाचते हुये किया है। 'जनाम नृत्यये' (ऋग्वेद 10-18-3) में 'नृत्यये' का सायण भाष्य 'नर्तनाय कर्माणिगात्र विक्षेपाय' अर्थात् नृत्य कर्म के अंग संचालन है, नृतव (ऋग्वेद-8-20-22) जिसका पर्याय सामण ने 'नृत्यत' अर्थात् नाचते हुये किया है- इस प्रकार के वाक्यांश वेदों में सर्वत्र प्राप्त होते हैं जो इस बात का प्रमाण है कि वैदिक ऋषि नृत्य की क्रिया से भली भान्ति परिचित थे। इसी प्रकार 'यस्या गायन्ति नृत्यान्त भूज्यां मर्त्या' इस सूक्त में नृत्य की महिमा का वर्णन है (पृथिवी सूक्त 12-1-41)

नृत्य के आज के विविध रूपों का आधुनिक परिपेक्ष्य में वर्णन करना विषय की दृष्टि से अधिक प्रासंगिक होगा। आधुनिक काल में भारत में अनेकानेक विकसित संस्कृतियों के कारण नृत्य के कई रूप विकसित हुये हैं। इनका वर्णन इस प्रकार है-

शास्त्रीय नृत्य:- भारत के हर क्षेत्र ने लोक संगीत में प्रचलित नृत्य को विशिष्ट नियमों में बांधकर तथा मर्यादित रूप देकर शास्त्रीय-नृत्य की श्रेणी में प्रतिष्ठित किया है।

- (i) भरतनाट्यम:- यह नृत्य भारतवर्ष का सबसे प्राचीन तथा परम्परागत नृत्य है जो दक्षिणी भारत का सर्वाधिक लोकप्रिय शास्त्रीय नृत्य है। देवदासियों से सम्बन्धित होने के कारण ही हमें इसका स्वरूप मूल रूप में देखने को मिलता है जिसमें मुद्राओं का बाहुल्य है। नृत्य में मृदंग के साथ संगत की जाती है तथा कर्नाटक पद्धति का संगीत गान प्रयुक्त रहता है। इस नृत्य में अल्लारिपु, जेंथीस्वर, शब्दम, वर्णम, पदम्, तिल्लाना तथा श्लोकम आदि सात चरण क्रमबद्ध रूप में प्रस्तुत किये जाते हैं।
- (ii) कथकलि:- यह नृत्य सबसे उत्तेजक तथा रोमंचकारी नृत्य है जो मूल रूप से केरल में प्रचलित है। इस नृत्य का आविष्कार केरल के राजा जमेरियन ने यहाँ लोक नृत्यों की पृष्ठभूमि पर "कृष्णा अट्टम" अर्थात् भगवान श्री कृष्ण की लीलाओं के आधार पर विकसित किया था। इस नृत्य में वीर रस का अधिक्य होने के कारण रूप-सज्जा का विशेष महत्व रहता है।
कथकलि नृत्य में नृत अंग कम और अभिनय की प्रधानता रहती है। संकेतों अथवा प्रतीकों पर बल न देकर वर्णात्मक शैली का प्रयोग हावी रहता है। इस नृत्य में नगाड़े का विशेष प्रयोग होता है। नृत्य में चार नगाड़े (चेंडई) बांसुरी मंजीरे तथा मृदंग आदि वाद्यों का प्रयोग होता है। नृत्य में मुख्य रूप से रामायण तथा महाभारत के सुन्दर और घटनाप्रधान प्रसंग रहते हैं।
- (iii) मणिपुरी नृत्य:- यह नृत्य मणिपुर में प्रचलित है। ऐसा प्रतीत होता है जैसे कि देवी-देवताओं ने इस नृत्य के आयोजन के लिये ही इस पहाड़ी और सुन्दर धरती का चयन किया होगा। इस नृत्य द्वारा मणिपुर के निवासी आज भी अपने देवी देवताओं को प्रसन्न करने के लिये आयोजित करते हैं। धोती, उतरीय तथा पगड़ी पहने नृत्यकार मंजीरे, करताल तथा ढोल आदि वाद्य यन्त्रों के साथ अर्द्धवृत्त अथवा पूर्णवृत्त में पूर्ण धार्मिक तन्मयता के साथ नृत्य करते हैं। यह नृत्य भक्ति-भाव से ओत प्रोत तथा बहुत प्रभावशाली प्रतीत होता है जो 'चलन-घटन' के नाम से प्रसिद्ध है।

मणिपुरी नृत्यों की श्रृंखला में सर्वाधिक प्रचलित नृत्य 'रासलीला'। इसमें राधा-कृष्ण की भूमिका प्रमुख रहती है तथा संवाद, अभिनय तथा गीतों के माध्यम से गोपियों द्वारा नृत्य सम्पन्न

किया जाता है। रासलीला नृत्य के भी चार चरण (1) बसतरास, (2) कुंजरास, (3) महारास तथा (4) नित्यरास होते हैं। जिनका विशेष समय पर आयोजन किया जाता है।

- (iv) ओडिसी:- यह उड़िया की प्राचीनतम समय की नृत्य शैली है जिसका उद्भव भगवान जगन्नाथ के मन्दिर से हुआ है। इस नृत्य का विकास मन्दिर की देवदासियों (महारी) द्वारा हुआ है। यह नृत्य भी एकल नृत्य है जिसमें नाट्य शास्त्र तथा शिल्प शास्त्र के नियमों का समुचित दर्शन मिलता है। इस नृत्य में स्त्री वेश धारण करने वाले लड़के जिन्हें 'गोतिपुवा' कहा जाता है का नृत्य बहुत आकर्षक रहता है तथा 'नटवर भंग' के नाम से प्रचलित 'त्रिभंग' का नृत्य बहुत मनोहारी रहता है। नृत्य के साथ मृदंग की संगति आवश्यक रहती है। वाद्य वृन्द सीमित रहता है तथा गीत के शब्द उड़िया भाषा में होते हैं। नृत्य सुन्दर उड़िया के पारम्परिक वस्त्र, आभूषण तथा पृष्ठ मुकुट का प्रयोग रहता है। नृत्य गुरु मंजिरे पर विविध लय तथा लयकारियों को दिखाते हुये नृत्य के साथ बोल भी कहता है और नृत्य का संचालन करता है। इस नृत्य ने आधुनिक समय में शास्त्रीय नृत्य में स्थान प्राप्त कर लिया है।

- (v) कथक नृत्य:- परम्परागत शास्त्रीय नृत्यों की श्रृंखला में कथक नृत्य ने विशेष स्थान बना लिया है। यह नृत्य समूचे उत्तर भारत में लोकप्रिय है। "नृत्यविषयक प्राप्त ग्रन्थों में प्राप्त प्रसंगों में 'चलित' नामक नृत्य का वर्णन मिलता है जिसमें चरण चारिया अथवा चालो या गतो का प्रयोग बहुत होता था। मुगल इस शैली से बहुत प्रभावित थे।"

यही नृत्य आगे चलकर कथक नृत्य के रूप में विकसित हुआ। कथक का अर्थ कथा करने वाला या वर्णन करने वाले से लिया गया है। शांरगदेव कृत ग्रन्थ संगीत रत्नाकर जो नृत्य का प्रमाणिक ग्रन्थ है, इसके 'नृत्याध्याय' में कथक शब्द का उल्लेख मिलता है जो नृत्य के लिये प्रयुक्त हुआ है।

कथक नृत्य का स्वर्णिम युग मध्यकाल है जिसमें हिन्दु तथा मुस्लिम संस्कृति के मेल से 'कथक नृत्य' के रूप में नृत्य का सृजनात्मक रूप उभर कर आया। कथक नृत्य का वास्तविक शास्त्रीय स्वरूप रीतिकाल के अन्तिम शासक वाजिदअली शाह के काल में बना जो स्वयं एक उत्तम कलाकार, सहृदय और नृत्य के प्रति समर्पित था। पद-संचालन में आश्चर्यजनक काम, पांडित्य प्रदर्शन की प्रवृत्ति, नृत्य अलंकार, ठुमरी, गजल, तत्कार, पेशकारा, तोड़ा, टुकड़ा, सलामी, थार आदि विविध क्रिया शैलियों का संचालन इसी बादशाह के काल में विकसित हुआ। इन्हीं क्रियाओं में दक्षता प्राप्त करने के कारण लखनऊ, जयपुर तथा बनारस घरानों ने जन्म लिया।

कथक नृत्य अन्य सभी नृत्यों में सबसे स्वतन्त्र नृत्य है जिससे सृजनात्मक तत्वों का बाहुल्य रहता है। कथक नृत्य दो भागों में नृत पक्ष तथा अभिनय पक्ष में परिपूर्ण होता है।

सम्पूर्ण उत्तर भारत की प्रतिनिधि शास्त्रीय नृत्य होने के कारण इसमें उत्तर भारतीय गायन शैलियों, वाद्य यन्त्रों तथा वेश भूषा का प्रयोग मिलता है। वाद्य यन्त्रों में तबला, पखावज तथा सारंगी प्रयुक्त होते हैं। गायन तथा बोल पढ़ने के लिये अलग कलाकार होते हैं। इस नृत्य विद्या को श्री शंभू महाराज, श्री विरजू महाराज, श्री गोपीकृष्ण, सितारा देवी, दमयन्ती जोशी तथा कृष्ण कुमार आदि महान विभूतियों ने बुलन्दियों पर पहुँचाया है।

- (vi) सत्रीया नृत्य:- यह आसाम का लोकप्रिय नृत्य है जिसके आविष्कार महापुरुष शंकरदेव हुये हैं।

नृत्य का स्वरूप देवदासी तथा मादल से मिलता है। यह नृत्य वैष्णव धर्म से प्रभावित तथा विकसित हुआ है। इसके विविध रूप सूत्रधार नृत्य, कृष्ण तथा रामनृत्य, गोपी नृत्य, युद्ध नृत्य, चाली नृत्य तथा ओजापाली नृत्य आदि हैं। ये नृत्य विविध प्रसंगों तथा घटनाओं पर आधारित हैं।

(vii) कुचिपुड़ी नृत्य:- वैष्णव धर्म की भक्ति भावना से ओत-प्रोत यह नृत्य आन्ध्र प्रदेश का पारंपरिक नृत्य है जो लोक नाट्यों पर आधारित हैं। इस नृत्य शैली में कृष्ण भगवान अथवा भागवत कथा के नाट्य रूप को नृत्य द्वारा अभिव्यक्त किया जाता है। नृत्य में वाद्य-वृन्द सीमित रहता है। नृत्य की संगत में गायकों के अतिरिक्त मृदंग या घटम वादक, वीणा वादक अथवा नागस्वरम् वादक तथा मंजीरा वादक सम्मिलित रहते हैं। सभी चरित्र को पुरुष ही अभिनीत करते हैं जिसमें संवाद, गीत, मूक अभिनय तथा नृत्य सभी समाहित रहते हैं। कुचिपुड़ी मूलतः नाट्य होने के कारण इसमें नृत्य पक्ष की अपेक्षा अभिनय पक्ष अधिक प्रबल रहता है।

(viii) मोहिनी अट्टम:- यह नृत्य पद्धति तामिल की देवदासियों तथा केरल के 'नांग्यारों' द्वारा विकसित हुई है। अतः इसमें तमिलनाडु की देवदासियों की लास्य प्रधानता तथा नांग्यारों की मुखाभिनय पटुता ये दोनों कलाओं का सुमेल मिलता है। इस नृत्य में भरतनाट्यम तथा कथकलि नृत्य शैली के तत्वों का मिश्रण भी मिलता है। भगवान विष्णु के मोहिनी रूप को विशेष रूप से नृत्य द्वारा व्यक्त करने के फलस्वरूप इस नृत्य को मोहिनी अट्टम कहा गया है।

इस प्रकार नाट्य तथा पौराणिक प्रसंगों से प्रभावित होकर भारतीय शास्त्रीय नृत्यों ने विविध शारीरिक भाव भंगिमाओं तथा मुद्राओं के विकसित रूपों द्वारा रस-भाव तथा सौन्दर्य से युक्त अभिव्यक्ति करते हुये समाज को आध्यात्मिक चेतना तथा मनोरंजन के तत्व प्रदान किये हैं जो उपरोक्त वर्णित नृत्यों में स्पष्ट देखे जा सकते हैं।

संस्कृति के सृजनात्मक विकास तथा उसे जीवन्त रूप देने में नृत्यों का योगदान अग्रगण्य है। हमने धर्म योग, दर्शन, साहित्य व कला आदि में जो कुछ भी अर्जित किया है उससे संस्कृति बनी है। इन सभी कारकों को संगीत अथवा नृत्य प्रतिबिम्बित करते हैं। इस कार्य में नृत्य सहायक न होते तो हम संस्कृति की परम्पराओं को कभी स्मरण नहीं रख पाते। नृत्यों ने इन परम्पराओं को मौखिक रूप से लगातार पीढ़ी दर पीढ़ी आगे बढ़ाया है। इतिहास साक्षी है कि नृत्य-संगीत ने सदैव मानव जाति को भावनात्मक तथा धर्म निरपेक्षता के प्रभाव में लाकर बिना किसी जाति या वर्ग का भेद किए एकता के सूत्र में पिरोया है। आज भी नृत्य उतने ही प्रासंगिक है और समाज में बिना किसी भेद-भाव के मनुष्यता का संदेश देते हैं। हर अवसर - त्योहार, उत्सव मेले, जागरण, संस्कार अथवा धार्मिक अनुष्ठान पर नृत्यों का आयोजन होना समाज की उन्नति व उत्थान की ओर संकेत करता है।

नृत्यों ने जहाँ मानव को संतुलित व्यक्तित्व सुन्दर-सौष्ठव शरीर, आध्यात्मिक व मानसिक बल तथा नवीन उर्जा प्रदान की है वही सामाजिक परिवेश को सुदृढ़ तथा स्वस्थ बनाते हुये एकता व अखण्डता का सूत्रपात किया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. कथक नृत्य के घराने - लक्ष्मी नारायण गर्ग संगीत घराना अंक फरवरी 1982, पृ. 95
2. छाया भटनागर - त्रिमुखी कथक नृत्य, संगीत जून 1969, पृ. 5
3. कथक दर्पण
4. कथक नृत्य

5. कथक ज्ञानेश्वरी, प. तिरथ राम अज्जाद
6. अभिनय दर्पण
7. 'नृत्यमानो अमृत' (ऋग्वेद 5-33-6)
8. 'यस्या गायन्ति नृत्यान्त भूज्यां मर्त्या' इस सूक्त में नृत्य की महिमा का वर्णन है (पृथिवी सूक्त 12-1-41)

सारांश

समस्त राष्ट्र तथा विश्व समाज के बौद्धिक विकास में शिक्षक का योगदान सर्वोपरि माना गया है। शिक्षक का कार्य इतना महान है कि हर सामाजिक निर्माण में उसकी भूमिका अग्रगण्य रहती है। संगीत शिक्षण बहुत जटिल प्रक्रिया है जो शिक्षक के माध्यम से शिक्षार्थी को किसी पाठ्य वस्तु, विषय वस्तु अथवा क्रिया को जानने व सीखने के लिए प्रेरित करती है। विषय की दृष्टि से उन बिन्दुओं पर चर्चा करना अधिक प्रासंगिक रहेगा जो संगीत शिक्षक के सामाजिक दायित्व से सम्बद्ध हैं। यथा:-

1. संगीत शिक्षक का आचरण
2. विद्यार्थियों के लिये हितकर शिक्षण
  - (i) बुनियादी शिक्षा
  - (ii) शिक्षण में वैज्ञानिकता
  - (iii) तार्किक शिक्षण
  - (iv) भावनात्मक शिक्षा
  - (vi) समर्पित भावः

संगीत शिक्षा के प्रति शिक्षक के सामाजिक दायित्व

समस्त राष्ट्र तथा विश्व समाज के बौद्धिक विकास में शिक्षक का योगदान सर्वोपरि माना गया है। शिक्षक का कार्य इतना महान है कि हर सामाजिक निर्माण में उसकी भूमिका अग्रगण्य रहती है। इसी महानता के कारण उसे गुरु का दर्जा दिया गया है। गुरु अर्थात् अन्धकार से प्रकाश की ओर ले जाने वाला ईश्वर के समतुल्य माना जाता है जिसकी तुलना भारतीय मूल्यों के आधार पर ब्रह्मा विष्णु तथा महेश आदि से की गई है। शिक्षा देकर वह मनुष्यों की जन्मजात शक्तियों का विकास करते हुये समाज का सबसे महत्वपूर्ण कार्य करता है। यही कारण है कि एक शिक्षक को समाज में जो स्थान प्राप्त है वह अन्य किसी को नहीं।

संगीत शिक्षण बहुत जटिल प्रक्रिया है जो शिक्षक के माध्यम से शिक्षार्थी को किसी पाठ्य वस्तु, विषय वस्तु अथवा क्रिया को जानने व सीखने के लिए प्रेरित करती है। साधारण तथा संकुचित अर्थों में कक्षा में शिक्षार्थी को शिक्षक द्वारा ज्ञान व परामर्श देना शिक्षण है। परन्तु अपने व्यापक अर्थों में शिक्षण वह प्रक्रिया है जिसमें विद्यार्थी किसी भी माध्यम से जन्म से लेकर मृत्यु पर्यन्त कुछ न कुछ अवश्य सीखता रहता है। डॉ. स्मिथ के कथनानुसार - “शिक्षण क्रियाओं का वह समूह है जो आधीगम (Learning) को उत्पन्न करने की प्रेरणा देती है।” इसी प्रकार कलार्क के सुन्दर शब्दों में- “छात्रों के व्यवहार में

---

* सहायक प्रोफेसर, संगीत(गायन) विभाग, ए. पी. जे. कॉलेज, जालंधर

परिवर्तन लाने के लिए प्रक्रिया के प्रारूप एवं परिचालन की व्यवस्था ही शिक्षण है।” जब यह शिक्षण कला के क्षेत्र में विशेषतया गायन, वादन अथवा नर्तन से सम्बन्धित हो तो यह संगीत प्रशिक्षण के नाम से जाना जाता है। इस संगीत शिक्षण के संयोजन में शिक्षक की भूमिका अत्यन्त आवश्यक मानी जाती है। क्योंकि वह पाठ्यक्रम (शास्त्र व क्रिया) तथा विद्यार्थी के मध्य एक सेतु का कार्य करता है। विषय की दृष्टि से उन बिन्दुओं पर चर्चा करना अधिक प्रासंगिक रहेगा जो संगीत शिक्षक के सामाजिक दायित्व से सम्बद्ध हैं।
यथा:-

1. संगीत शिक्षक का आचरण:- संगीत मूल से क्रियात्मक कला है। अतः इस कला में गुरु अथवा आचार्य के बिना शिक्षण की कल्पना भी नहीं की जा सकती अन्य विषयों में अन्य कई माध्यमों में शिक्षण की सुविधायें हैं परन्तु संगीत गुरु-शिष्य परम्परा के बिना सम्भव नहीं है। इस शिक्षण में सीना व सीना तालीम (आमने-सामने बैठकर शिक्षा लेना) अर्थात् गुरु के साहित्य में रहना अनिवार्य है। इस साहित्य तथा निकटता में शिक्षक के आचरण विशेष महत्व है। यास्क ने आचार्य की योग्यता पर विशेष बल देते हुए कहा है - “आचार्य आचार ग्राहज्पति, अचिनोति अर्थान अचिनोति बुद्धिः।” अर्थात् आचार्य वह है जो विद्यार्थी को आचरण ग्रहण करवाता है तथा बुद्धि का चुनाव करता है।

वैदिक परम्पराओं के अनुसार आचार्य विद्यार्थी को हृदय, मन तथा आत्मा द्वारा धारण करता है। वह ज्ञानवृद्ध, आडम्बर रहित, पूर्ण विनीत तथा सरल स्वभाव युक्त हो तथा सभी विद्यार्थियों पर उसकी एक समान दृष्टि हो। उक्त विशेषताओं के आधार पर यह स्पष्ट है कि आचार्य अथवा गुरु शिष्य परम्परा के धारण गुरु का प्रत्यक्ष प्रभाव अपने शिष्यों पर पड़ता है। गुरु जो करता है शिष्य उसे स्वाभाविक रूप से अपने व्यवहार में उतार लेता है। अतः गुरु के आचरण में सद्गुण ही होने चाहिये अन्यथा शिष्य में दुर्गुण शीघ्र प्रतिबिम्बित होने लगते हैं। संगीत के क्षेत्र में खान-पान, बैठक, चिन्तन मनन, व्यवहार तथा दैतिक होने वाली समस्त क्रियाओं का महत्व है। अतः गुरु को आदर्श की प्रतिमूर्ति होना श्रेयस्वर है। गुरु से अधिक समीपता के कारण शिष्य उनके हर आचरण को जीवन में उतारने का प्रयास करता है। अतः गुरु जो एक चलती फिरती पाठशाला है का व्यवहार व चरित्र हर प्रकार से दोषमुक्त होना अपेक्षित है।

2. विद्यार्थियों के लिये हितकर शिक्षण :- शिक्षक का यह पूर्ण दायित्व है कि वह जो भी शिक्षा दे वह दृष्टि से अपने शिष्यों के लिये लाभदायक हो जिससे उसके सम्पूर्ण व्यक्तित्व व ज्ञान का विकास हो। एक साधारण शिक्षक भाषण देकर तथा उसे विद्यार्थियों को लिखवा कर अपना कर्तव्य पूरा कर लेता है तथा अपने शिष्यों को रटे-रटाये ज्ञान तक सीमित कर देता है। उससे अच्छा शिक्षक इस ज्ञान की व्याख्या करता हुआ अपने वक्तव्य की सोदाहरण पुष्टि करता है। उससे भी अच्छा शिक्षक अपने भाषण की पुष्टि अपने प्रदर्शन (क्रिया) द्वारा करता है। सबसे श्रेयस्कर शिक्षक वह माना जा सकता है जो भाषण करे, उसे विद्यार्थियों को व्याख्या द्वारा समझाये, इस भाषण की पुष्टि संगीत के प्रदर्शन द्वारा कराये तथा विद्यार्थियों को कण्ठस्थ करवा कर अपना ज्ञान विद्यार्थियों में संचारित कर दे। श्रेष्ठ शिक्षक वही है जो अपने शिष्यों में ज्ञान को ग्रहण करने की प्रेरणा देकर उन्हें अपनी प्रतिमूर्ति बनायें। इसके लिये शिक्षक को पाठ्यक्रम से हटकर भी

कई प्रयत्न करने होंगे। कुछ आवश्यक बातों का वर्णन प्रासंगिक रहेगा।

यथा:-

- (i) बुनियादी शिक्षा:- यद्यपि पाठ्यक्रम के अन्तर्गत संगीत शिक्षा का प्रावधान रहता है अपितु यह पाया गया है कि बुनियादी शिक्षा कई कारणों से नहीं हो पाती। संगीत शिक्षक को इसके लिए अलग समय निकालकर स्वर और लय सम्बन्धी बुनियादी शिक्षा देना अनिवार्य है। ऐसा देखा गया है कि इसके अभाव में विद्यार्थी आगे की श्रेणी में तो चले जाते हैं परन्तु आगे सम्भल नहीं पाते। उन्हें आगे का पाठ्यक्रम कठिन लगता है। संगीत की बुनियादी शिक्षा पक्की हो तो आगे चलकर विद्यार्थी को जरा भी कठिनाई नहीं होती। शिक्षक इस पर ध्यान दें तो कमजोर और सामान्य विद्यार्थियों को भी एक स्तर पर लाकर खड़ा कर सकता है। जिससे शिक्षण में सुविधा रहे।
- (ii) शिक्षण में वैज्ञानिकता :- भारतीय संगीत की यह विशेषता है कि संगीत एक विशेष परिपाटी से निर्मित हुआ है जिसका आधार इसका शास्त्र है। यह शास्त्र क्रिया के आधार पर संगीत के महर्षियों द्वारा निर्मित तथा विकसित हुआ है। संगीत ने जो भी यात्रा की है अर्थात् नाद से स्वर, श्रुति, ग्राम, मूर्छना, जाति, राग आदि का जो भी स्वरूप शास्त्रों ने वर्णित किया है उसका एक वैज्ञानिक आधार है जो पाश्चात्य संगीत में नहीं है। अतः संगीत को वैज्ञानिक रीति से समझाना शिक्षक का मुख्य दायित्व है। इसके लिये परम्परागत ज्ञान को विवेचित करना तथा क्रिया व शास्त्र के दोनों रूपों को जोड़कर तथा प्रदर्शन करते हुये सिद्धान्तों को स्थापित करना शिक्षक के लिये आवश्यक है जिससे कथनी और करनी एक जैसी प्रतीत हो। मात्र पाठ्यक्रम तक सीमित रहने से संगीत शिक्षण सम्भव नहीं है। अतः सिद्धान्त व क्रिया की पुष्टि के लिये पूर्व प्रसंगो तथा पूर्व निर्धारित रागों को प्रासंगिक मानकर चलना होगा तभी कुछ सिद्ध हो सकेगा।
- (iii) तार्किक शिक्षण:- शिक्षक को यह ध्यान देना बहुत आवश्यक है कि उसका शिक्षण तर्क पूर्ण हो। उसका भाषण मात्र मनघड़ंत घटना अथवा मनोमुखी प्रवृत्ति से प्रेरित न होकर तर्क से परिपूर्ण हो। राग भैरव में ऋषभ तथा धैवत स्वर आन्दोलित हैं तो क्यों हैं? तोड़ी के ऋषभ गान्धार उतरे हुये क्यों हैं? अड़ाना की कोमल निषाद चढ़ी हुई क्यों है? अमुक राग का वक्र चलन क्यों है? अर्थात् ऐसी अनेकानेक बातों का युक्तिपूर्वक बखान एक उत्तम शिक्षक के लिये अपेक्षित है। ऐसा शिक्षक संगीत में प्रयुक्त प्रत्येक के पार्श्व में छिपे तर्कपूर्ण आधार का वर्णन करते हुये विद्यार्थी वर्ग में नाना प्रकार की शंकाओं का समाधान करते हुये जिज्ञासा के भावों को जन्म देता है।
- (iv) भावनात्मक शिक्षा:-संगीत में भाव का सर्वाधिक महत्व है। वस्तुतः संगीत का समस्त विकास भाव के आधार पर हुआ है। भारतीय संगीत जिसका एक निश्चित शास्त्र (विज्ञान) है, उसे विद्वानों ने भाव की कसौटी पर परख कर ही मान्यता दी है। संगीत की किसी भी क्रिया में भाव नहीं होने पर उसे त्याग दिया गया है क्योंकि भाव संगीत का एक प्रथम तथा अन्तिम लक्षण है। अतः संगीत

शिक्षक का दायित्व है कि वह कक्षा में संगीत के माध्यम से एक आकर्षक वातावरण का निर्माण करे। इससे विद्यार्थी संगीत के भाव-प्रधानता के प्रति जागरूक हों और आनन्द तथा समर्पित भाव से संगीत शिक्षा को ग्रहण कर सकें। भावयुक्त शिक्षा से रोचकता बढ़ती है तथा शिक्षक के प्रति और भी सम्मान भाव जागृत होता है।

- (v) बौद्धिक विकास की ओर:- एक उत्तम शिक्षक कभी भी अपने विद्यार्थी को रटे-रटाये ज्ञान तक सीमित न रखकर उसके बौद्धिक विकास में प्रयत्नशील रहता है। आलाप, तान, तोड़े और संगीत सम्बन्धी कोई भी सामग्री मात्र लिखा कर याद करने से ज्ञान सीमित हो जाता है। योग्य शिक्षक संगीत में प्रयुक्त क्रिया को स्वयंमेव रचने के ढंग का शिक्षण प्रदान करता है। इससे विद्यार्थी की रचनात्मक प्रतिभा को सम्बल मिलता है। वह स्वतन्त्र रूप से स्वयं की बुद्धि के अनुसार संगीत के रचनात्मक कार्यों की ओर प्रवृत्त होता है। ऐसा विद्यार्थी बौद्धिक विकास के आधार पर समाज में भी अपना महत्वपूर्ण स्थान बनाता है तथा शिक्षक का नाम भी करता है।
- (vi) समर्पित भाव:- एक योग्य शिक्षक कभी भी अपने विद्यार्थियों में भेद-भाव नहीं रखता। उसके लिए अमीर-गरीब, कमजोर-कुशाग्रबुद्धि अथवा किसी भी वर्ग के विद्यार्थी एक समान होते हैं। निर्धनता के कारण जो विद्यार्थी संगीत को सुचारू रूप से चलाने में सक्षम नहीं उनकी आर्थिक सहायता करना भी संगीत शिक्षक का पुनीत कर्तव्य है। शिक्षण एक उक्ताहट का कार्य भी है अतः शिक्षक को धैर्यवत होकर विद्यार्थियों को स्नेहपूर्वक क्रोध का त्याग करते हुये शिक्षा देनी चाहिये। संगीत शिक्षक स्वयं एक साधक होना चाहिये तभी वह विद्यार्थियों को उचित साधना के लिए प्रेरित कर सकता है। शिक्षक का परम कर्तव्य है कि वह अपने शिष्यों में दुर्गुण तथा अन्य तकनीकी दोष न आने दे। दोषपूर्ण संगीत की क्रिया या साधना के परिणाम सदैव विपरीत होते हैं। अतः सद्गुणों की शिक्षा से पूर्व दोषपूर्ण कारकों का निवारण शिक्षा की दिशा में शुभ लक्षण है।
- (vii) संगीत के समग्र ज्ञान की शिक्षा:- आज के युग में संगीत के विद्यार्थियों में संगीत समग्र ज्ञान का विशेष महत्व है। अतः संगीत शिक्षक का कर्तव्य है कि गायन विशेष के साथ वादन के साधारण ज्ञान की शिक्षा भी दे। लय-व ताल संगीत के प्राण हैं। इसे संगीत के हर विधा के विद्यार्थी को व्यवहारिक रूप से जानना चाहिये। शिक्षक को विद्यार्थी की विशेष शिक्षा के साथ-2 अन्योन्याश्रित विधाओं की शिक्षा देना भी आज के युग में अनिवार्य है ताकि वह आगे चलकर बहुपक्षीय ज्ञान के कारण अपना भविष्य सुरक्षित कर सके।

योग्य शिक्षक विद्यार्थी की प्रतिभा और उसकी योग्यता के अनुसार उसे लेखन कार्य, संगीत प्रदर्शन, शिक्षण कार्य, शोध कार्य तथा संगीत सम्बन्धी अन्य कार्य की ओर प्रवृत्त कर सकता है। संगीत का क्षेत्र बहुत व्यापक है तथा हर कला तथा विषय से उसका सम्बन्ध है। अतः शिक्षक को संगीत से जुड़े हर विषय तथा कला से जोड़कर शिक्षा देना श्रेयस्कर है ताकि संगीत के अन्तः अनुशासनात्मक सम्बन्ध को स्थापित करते हुये शोध सम्बन्धी कार्यों को प्रोत्साहन मिले। इससे शिक्षक का योगदान समाज के लिये अत्यन्त उपयोगी होगा।

- (viii) मूल्यांकन:- एक अच्छा शिक्षक वह है जो अपनी शिक्षा का और विद्यार्थियों की ग्रहणता का बार-

2 मूल्यांकन करता रहे। मूल्यांकन विकास की प्रथम सीढ़ी है। संगीत की शिक्षा विधियों में कौन से विधि सफल रही, अन्य कौन सी विधियों में त्रुटियां रहीं? विद्यार्थी लाभान्वित हो रहे हैं या नहीं? इत्यादि बातें शिक्षक के लिये चिन्तन का विषय होने चाहिये। जहाँ शिक्षण सम्बन्धी मूल्यांकन न किया जाये वहाँ विकास नहीं होता। मूल्यांकन में सबसे बड़ा लाभ यह रहता है कि त्रुटियों का आभास हो जाता है। इस त्रुटियों को दूर करने से विद्यार्थी का सम्पूर्ण विकास हो पाता है।

3. समाज के लिये सृजनात्मक कार्य:- संगीत के शिक्षक का कार्य विद्यार्थियों को शिक्षित करने तक सीमित नहीं है। समाज को एक संगीत शिक्षक से बहुत सी अपेक्षाएँ रहती हैं। अन्य विषय के शिक्षक समाज के लिये उपयोगी हों या न हों अपितु संगीत शिक्षक का समाज के लिये उपयोगी होना बहुत आवश्यक है। इस कारण उसका आकर्षक व्यक्तित्व व आनन्ददायक संगीत है जिसकी हर ऋतु, काल, त्यौहार, उत्सव तथा विशेष परिस्थितियों में आवश्यकता रहती है। हमारी संस्कृति में कोई भी कार्य संगीत के बिना पूर्ण नहीं हो सकता। हर पर्व, त्यौहार, मेले, उद्घाटन, भाषण अथवा विविध संस्कारों में संगीत का योगदान रहता है। संगीत वस्तुतः जाति, धर्म, वर्ग, धनी, निर्धन अथवा अन्य सामाजिक बन्धनों से ऊपर उठ कर समाज के सभी वर्गों को आनन्द देता हुआ एक सूत्र में पिरोने का काम करता है। संगीत में धर्म निरपेक्षता का भाव है जिससे समाज में अखण्डता व एकता का साम्राज्य रहता है। संगीत शिक्षक का दायित्व है कि वह अपने तथा अपने शिष्यों के माध्यम से समाज के रचनात्मक कार्यों में पूर्णतया संलग्न होकर योगदान करें। समाज की विभिन्न परिस्थितियों के अनुरूप शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोक संगीत, वाद्य-वृन्द, समूह गान अथवा सामूहिक नृत्य इत्यादि कार्यक्रमों का समायोजन करते हुये समाज में संगीत की स्वर लहरियों को बिखेरना संगीत शिक्षक का नैतिक दायित्व रहता है। वास्तव में संगीत शिक्षक समाज के लिये वह कार्य करता है जो कोई अन्य व्यक्ति नहीं कर सकता है। यही कारण है एक संगीत शिक्षक का समाज में सर्वोपरि सम्मान किया जाता है। समाज के लिये उत्तम कोटि के लेख व पुस्तकें, शोध कार्य, व्यावसायिक संगीत व सुमधुर सांगीतिक रचनाएँ एक सुयोग्य संगीत-शिक्षक ही दे सकता है। इन सृजनात्मक कार्यों से समाज में रोचकता, विविधता तथा आनन्ददायक वातावरण का सदैव साम्राज्य रहता है।

सार रूप में यह कहा जा सकता है कि संगीत शिक्षक का कार्य बहुत चुनौतिपूर्ण है क्योंकि वह समाज की आकांक्षाओं की पूर्ति हेतु विद्यार्थियों को अपनी प्रतिमूर्ति बनाने का प्रयास करता है तथा समाज के कल्याण हेतु अपना समस्त अर्जित ज्ञान समाज को समर्पित कर देता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Towards of Theory of teaching Dr. B.D. Smith
2. शैक्षिक तकनीक - शैलेन्द्र भूषण डॉ. अनील कुमार पृ. 23
3. संगीत चिन्तामणी आचार्य बृहस्पति पृ.20

Scenario of Classical Dance (Shastriya Nritya) in 21st century.

Amanjot kaur*

Abstract

*Dance provides an active, non-competitive form of exercise that has potential positive effects for physical health as well as mental and emotional well-being. Dance therapy is based on the idea that body and mind are co-related. The therapeutic approaches with various forms of Indian dances are a new entrant to dance literature. Ayurveda held dance as a power of healing (therapy) and the inner awareness (psychology). Indian philosophy also supports the facts of 'sangeet' (song, dance and music) for the benefit of human health physically as well as mentally, where as the fast footwork of **Kathak** dance helps to release anger and tension. In this paper, before reaching at an appropriate conclusion, I will describe the situation of Classical dance in the era of 21st century that due to the coming of modernization it is going to decline day by day.*

"Classical-art forms have the possibilities
to be mined and refined and pushed in
a way that looks within the art."

Indian classical dance or **Shastriya Nritya** is an umbrella term for various performances arts rooted in religious Hindu musical theatre styles whose theory and practice can be traced to the Sanskrit text **Natya Shastra**.

India has thousands of year old tradition of fine Arts , classical , folk music and dances. Some of the world famous dance forms that originated and evolved in India are **Bharatnatyam , Kathak , Kathakali , Kuchipudi , Manipuri , Mohiniattam and Odissi**. All these dance forms are basically the same **Mudras** or signs of hand as a common language of expression and were originally performed in the Temples to entertain various audiences. It eventually became a part of **Natya Shastra** as propounded by sage **Bharata** to compile and forge some rules and regulations of entertaining Arts. The number of recognized classical dances depend on the source and scholar . These dances are traditionally regional , all of them include music and recitation in local language and represent a unity of core ideas in a diversity of styles , customs and expression .

---

* Student, M.A English, Master Tara Singh Memorial College for Women, Ludhiana.
parminder.kaur4oct@gmail.com

Bharatnatyam--- It is one of the most popular classical Indian dances . It is more popular in South Indian states of Tamilnadu and Karnataka. It is almost 2000 years old. It is believed that Bharatnatyam was revealed by lord Brahma to Bharata a famous sage who then codified this sacred dance in a Sanskrit text called the Natya Shastra . The *Natya Shastra* is one of the fundamental treatise on Indian drama and aesthetics.

Kathak--- It is one of the most important classical dances of India. It is said to be derived from the word 'katha' .meaning the art of story-telling. The Kathak dance form originated in North India and was very similar to the bharatnatyam dance. In ancient India, they were Kathakaras or birds who used to recite religious and mythological tales to the accompaniment music, mime and dance.

Kathakali --- It is the classical dance form of **kerala**. The word 'Kathakali' literally means story play. It is known for its elaborate makeup and costumes. Infact , the colourful and fascinating costumes of kathakali have become the most recognized icon of kerala. It is considered as one of the most magnificent theatres of imagination and creativity. Kathakali dance presents themes derived from **The Ramayana, The Mahabharata , and other Hindu epics, mythologies and legends.**

Kuchipudi --- It is one of the most popular classical dance form of the **South India**. The name kuchipudi derives from the village of Andhra Pradesh in the 17th century . In the 17th century, the Kuchipudi village was presented to the Brahmins who were experts in staging dance and drama. It exhibits scenes from the Hindu epics , Legends and mythological tales through a combination of music, dance and acting. Like other classical dances , it is also comprises pure dance , mime and histrionics but it is the use of speech that distinguishes kuchipudi's presentation as dance drama.

Manipuri --- It is one of the six major classical dances of India. It is indigenous to Manipur , North Eastern state of India. The most striking part of Manipur dance is its colorful decoration, lightness of dancing foot, delicacy Abhinaya (drama) , lilting music and poetic charm. The Manipuri dance form is mostly ritualistic and draws heavily from the rich culture of the state of Manipur.

Mohiniattam --- It is classical dance form of kerala. Mohiniattam is derived from the words 'Mohini' which means beautiful women and 'attam' means dance. Thus it is a form of beautiful feminine style with surging slow of body movements.

Odissi --- It is one of the famous Indian classical dances from Orissa state. The history of Odissi dance is almost two thousand years old. It is highly inspired, passionate, aesthetic and sensuous form of dance. Like most of the south Indian classical dances of India Odissi too had its origin in the devadasi tradition.

With the passage of time , the classical dances evolved to include the expressions

and themes from social life and experiences. Lord Shiva is said to be the Nataraja meaning king of all dances who is said to perform the cosmic dance that delicately balances life and death and that is happening in the universe in harmonious cycles. Bharatnatyam is popular in Tamil Nadu and Karnataka and is said to be revealed by lord Brahma to Bharta. *Kathak* is the art to tell a story and is a form of north Indian classical dance. Later, it became courtly entertainment. *kathakali* from kerala makes use of colorful masks and costumes and belongs to kerala. *kuchipudi* is the dance drama of Andhra Pradesh that combines Natya, Nritya and Nritya. Manipuri as the name suggests, the northeastern state of India is a combination of many dances prevalent in the region. *Mohiniattam* from kerala is a solo female dance and is known for its rhythmic and unbroken flow of the body movements. Odissi from Orissa is a dance of love, joy and intense passion.

Here I am talking about a 36-year old Bharatnatyam dancer Seeta Patel from London, UK, who was in a premier tour of her third solo performance. I want to discuss about the show and her struggle to keep Bharatnatayam alive in the Diaspora. Dancer-choreographer Seeta Patel from London , UK was one of the torchbearers of Indian classical dance culture who has ensured that

“ Art does not loses its popularity “

Her parents asked her , ‘Do you wanted to attend a local Saturday school that was run by a member of our temple?’ she replied, ‘YES’. She was then 10-years old and had a chance to learn a language of classical dance. She choose dance and after a couple of years, it got under her blood and she had not looked back since. Presented by India heritage desk, the performance, “ **SOMETHING THEN SOMETHING NOW** ” was Patel’s third solo classical with live music.

She said:-

“ When I thought about the title for
this work, I considered both the
Content and the form being presented.”

Again she said:-

“The title for me is about highlighting
Those things from the past that can
Come together in harmony with now
And create a relevant and meaningful work.”

The one and half hour long performance showed a mortal contemplating a union with the GOD both physical and spiritual, a consummation both human and divine. It had 50- minute Varnam (centre piece). The theme of this Varnam as many Varnams

explore, is that of love in separation. In this composition, the dancer was talking to her friend and asking her not to mess around and hinder her union with her beloved. She asked her to bring him to her. The object of her affection in this case was Krishna. She said:-

“I was connected to the work in term
of its human emotions”

She was slow but surely built that interest in her classical practice. The roots of all her work in any genre come from her classical training and that was where she felt:- **‘I AM BEST REPRESENTED’**. Second example is of renowned dancer **Madhuri Dixit** who is known not only for her acting skills, but also for her evergreen dance number . An accomplished *Kathak* dancer herself, Madhuri is judging a dance reality television show. Throughout the show, she stresses on the importance of learning classical dance because it gives a sense of discipline, sense of rhythm and sense of expression. Madhuri Dixit for 8 years as a kid learnt only *Kathak* and practiced it for several years. After that she started trying out different styles of dancing, her body movements flowed in a certain manner making the dance look graceful, effortless and everything that people talk about. What she trying to show is that:-

“ If anyone wants to look effortless
while dancing , he/ she has to learn
that grace through the discipline
of practice”

Now let us move ahead to the next generation of Indian artists keeping Bharatnatyam alive and flourishing.

“Generation after generation
Bharatanatyam has been lucky
enough to find artists who have
held the flag high at all times”

One of the reasons why *Bharatanatyam* is flourishing because of the institutional support. It has been lucky to have for a long time. **Rukmini Devi** envisioned a school that would impart holistic art education focusing on Bharatanatyam. Even *‘kalakshetra’* themselves have produced very few successful performing soloists in so many decades, they have sure oriented scores of art lovers into appreciating dance. One cannot say that other institution so consistently in north India did the same. Over the decades Bharatanatyam as a dance form not just grew popular but also gained more professional practitioners among the superstars of this generation, we have the iconic **Alamel Valli, Malavika Sarukkai, Rama Vaidyanathan and Narthaki Natraj** who are international names to reckon with. They have taken the dance form

across the world and created awareness of unit. *Bharatanatayam* has been practiced and propagated throughout the world by these dances. It is India's most successful classical dance form. India has officially recognized 8 classical dance forms and many more. One of the others can claim to be proud of these many performing stars at one point of time. All these *Bharatanatayam* artists do it to love the dance form. They do not get any support from the state in any way. The economics of the classical dance industry is not half as flattering as the film or even television industry. Despite all these setbacks, these artists toil day and night to spread the message of good dance. It takes great amount of passion and courage to pursue full time profession in performing arts in India. Each of these artists are cultural ambassadors who represent a rich Heritage of classical dance tradition. More power to them. We all hope someday that India's national instrument will find as many lovers and practitioner of Classical dance. People coming from abroad and NRI's seem to be more motivated for the dance form. Students coming from abroad are much focused to learn the classical dance form in the limited time they have. It is not only about learning, when they go back home ,they teach more kids and help to pass on this beautiful heritage to the youngsters.

Moving ahead what are the challenges for Indian classical dance forms sustaining their place in today's world. While the challenges facing traditional performing arts are considerable, they still fulfill aesthetic and metaphysical needs on multiple levels that will continue to exist for human beings, irrespective of how fast-paced life becomes. Dancers find members of the audiences arriving late, staying for only a few and then leaving for social engagements, particularly in Delhi where programs are running by invitation rather than tickets. The classical dance traditions of India are ideally suited to continue offering an art that speaks to the inner world that we all share. Dance can delight, entertain , educate and explore new vistas of choreography and text , yet if people abandon the transcendent capacity of the traditions we will lose the core of the art that has been able to survive the transition from temple to concert stage. Preparing for a career especially in classical dance is becoming a serious challenge today. For one thing, dance training of artists through the ideal of the **Guru Shishya Parampara** is virtually a thing of the past. This one - to- one teaching over a lengthy period of time in an atmosphere where free distractions ideally allowed the master teacher to totally mentor the student's development. Today, with different aspects competing for attention and focus of a child, imbibing the teacher's knowledge and attitude towards life, philosophy and the performing arts is often reduced to simple technical dance practice. This is insufficient to foster the deeper knowledge necessary to experience and share the transcendental possibilities of Indian dance.

On the contrary, dance as shown in the reality shows on TV seem to be a mixture

of gymnastics and PT exercises. India has a rich tradition of classical and folk dances. Actually, Indian classical dances are a form of vibration of our body and mind. It is a form of worship through which a dancer can reach the Almighty. This is the Indian view of dance but these dance forms are not getting much attention from Indians that is really in need because people of India are forgetting their own tradition and moving towards other cultures as a result the day has not far when people have to go to some special places to watch classical dance by purchasing tickets. Today, we all have our culture in our hands and if we want to bring back again in all sections of the India we can do in spite of following other dance forms we all should try to learn our own culture. People of other countries are still giving respect and focusing on their own culture, language, tradition, dance forms and music and they all doing great efforts to promote their culture everywhere so if they can do this then why can't we? Even by knowing this thing we belong to that country where numerous religions and different dance forms have been take place. It is very proud thing for us so without wasting time on learning other dance forms we should try to learn our own roots which is GOD GIFTED to us not MAN-MADE. Certainly we must understand that traditional dance forms that are more than 2000 years old must not be allowed to pass into oblivion future. Truly speaking the majority of youngsters are moving towards the Western dance. Why they are adopting the culture of other country that is not ours? Why they themselves are running ahead the clubs rather than watching and learning our own heritage that is made of pure gold. why they are merging their culture with the other ones even by knowing this thing that India is a diverse country and there are numerous states and every state has its own tradition and further every tradition has its own taste, dance, music, still they are forgetting their own dance forms so being an Indian its our duty to make it as flourish as it was earlier so that we can teach our new upcoming generation about our rich heritage. As everyone knows that every culture is an inseparable part of the identity of a person. It reflects the customs, traditions, rituals and beliefs of the person. There is a need to create awareness and genuine interest in the minds of these young people so that they are able to enjoy classical dance performances in the real sense of the term. Popular mediums like films and television have also reduced the air time of the classical dances in the yester years every Bollywood Actress were classically trained like **Waheeda Rehman and Hema Malini or Madhuri Dixit**; even the songs had a classical bent to them. Many of them become full-time dancers after their retirement from the movies but today we see a lot of *jatkas* and *salsas* in our Indian films only a handful of actors learn it when the role demand. India is well known for its arts and culture. The tourism of India is mainly running because of this culture. Foreigners visit India to observe the beauty of Indian culture, while the Indians are forgetting about their cultural history. They usually like

to enjoy rhythms of beats of Eastern Culture and their dances. Even in reality-shows they mix classical dance with western dances. Thus, Indians have started to enjoy the hip hop, jazz and other forms of dances than *Bharatanatayam*, *kathakali* and other famous classical forms. The people of India or the government of India can take initiative steps to promote the Indian classical forms among the Indians especially through many social websites and with the help of mass media. there is really need to start up a new reality shows to promote and appreciate the India classical dances to make the people of our nation understand its rich and divine values and to produce interest in them .

" Rock and roll can give you happiness,
but it does not make you saint and
Indian classical dances are adoration
of God."

So accordingly, flexibility and dancing is not just all about flips and standing on your hands. Dance is also about grace and expression but here the situation is totally different. Nowadays, western dance is getting much popular than the traditional Indian dance among masses because to learn a *kathak* , one has to take the guidance from a Guru and it takes several months or years to become proficient in it and there is a deep connection with god that not everyone can understand or feel quickly. It needs proper concentrations and meditation with having physical ability as it has been rightly said by someone that:

"All classical dances are God-gifted"

Whereas in Western dance, one can learn or to copy from the video easily. There is a difference.

References –

1. <https://www.youthkiawaaz.com>
2. <https://www.thenewsminute.com>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/India_classical_dance
4. https://www.culturalindia.net/Indian_dance/Classical/Index.html

VISION

An International Journal of Humanities and Management

SUBSCRIPTION RATES

INDIA

Individual	Rs. 150.00 per copy
Institution	Rs. 300.00 per copy

Subscription and order for back sets may be sent to the chief Editor, Vision, Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian, Distt. Hoshiarpur – 144211 (India) through Bank Draft drawn in the favour of Principal, Dasmesh Girls College payable at Mukerian.